

Auto/recepcija HRONIKE

Postoje tri vrste recepcije književnog teksta: autorova, čitačeva i istraživačeva. Prva dolazi kao intrapercepcija (autopercepcija, autointerpretacija), ostale dvije kao ekstrapercepcija. Intrapercepcija predstavlja viđenje sopstvenog djela, a ekstrapercepcija viđenje tuđeg djela. Za tumačenje romana TRAVNIČKA HRONIKA važno je, prije svega, uzeti u obzir autorovu poziciju. U ovome radu polazna pozicija je autopercepcija¹. Dato istraživanje predstavlja pokušaj da se nađe što više odgovora o suštini TRAVNIČKE HRONIKE na osnovu autorove pozicije iskazane od pojave romana pa do piščeve smrti. Rad je podijeljen na tri dijela: u prvom se razmatra Andrićeva doktorska disertacija (odbranjena 1924. u Gracu) kao jedan od izvora HRONIKE, u drugom (centralnom) analizira se autorecepcija, a u trećem je (zbog obilja materijala) kratko predstavljena ekstrapercepcija.

0. Intrarecepcija TRAVNIČKE HRONIKE obuhvata vrijeme u kome je nastao roman, proces pisanja, umjetničku vrijednost djela, postupke, likove, prostor i vrijeme. Izvori za to su direktni i indirektni. U direktne spadaju piščevi dnevnički, memoari, zabilješke, intervjui, izvještaji, pisma, izjave, posvete i sl. Indirektni izvori su sve ono što su drugi zabilježili o Andrićevom odnosu prema TRAVNIČKOJ HRONICI. Jedinica recepcije vlastitog teksta je autoreceptema. Autentičnost Andrićeve autorecepcije je poseban problem: mnogi su zapisivali njegove izjave, ali su samo neke autorizovane. Pored ovih posljednjih pouzda-

¹ Jedan od razloga za izbor autorecepcije je Andrićevo negativno mišljenje o književnim kritičarima. To dovoljno ilustruju tri piščeve izjave: **(1)** *Ma molim vas, čitaoci-ma se toliko i ne čudim, ali neki kritičari se satraše postavljajući jedno te isto pitanje: da li se Majakovski ubio zbog Ljilje Brik, ili zbog Veronike Poonski? Umesto da uzmu stihove ovog pesnika, analiziraju ih za čitalačku publiku i prisile je da prihvati poeziju, dakle umetnost, oni znaju da više 'pali' ono drugo i tako direktno padaju pod uticaj lošeg čitalačkog ukusa* (Jandrić 1982: 59). **(2)** *Ne volim da se o meni govori i piše; svet bi trebalo da se zanima za moje knjige i ni za šta drugo. Pa i u odnosu na delo, jedva da smo kadgod u pravu. Čitalac sudi, kritičar rasuđuje, vreme, opet, vreba kao troglava aždaja, a nama niko da ponudi ulaznicu. Eto kakva je, na žalost, piščeva sudbina* (Jandrić 1982: 35). **(3)** – *Kritičari nisu dostojni pažnje!* (Jandrić 1982: 110). Andrić je govorio da je ravnodušan prema kritici, da ne vjeruje da ona mnogo pomaže i koristi piscima (Jandrić 1982: 403), da dvadeset i pet godina čita kritike na svoje pripovijetke i da se ne sjeća nijednog korisnog uputstva i nijednog dobrog savjeta (Jandrić 1982: 443). A sve to moglo bi se rezimirati u jednoj rečenici: *Odbacite sve ono što su razni kritičari o meni pisali, pa ono što ostane, to sam ja* (Pavlović 1998: 151–152). Više o tome v. Tošović 2011^b.

nim se mogu smatrati i one koje se nalaze u Andrićevoj zaostavštini jer je pisac imao uvid u njih. Takvi su, recimo, razgovori Miloša I. Bandića sa Andrićem 1973. godine koje se čuvaju u Arhivu SANU (Andrić-Fond 1892–1975) i koji su objavljeni (Andrić 1992, 1996, Bandić 1996).

1. Roman TRAVNIČKA HRONIKA nastajao je u periodu od 1924. do 1942. godine. Početak pisanja ni sam pisac ne može tačno da odredi pa na jednom mjestu spominje 1926. i 1927. godinu (ta nedoumica nije za njega bitna): *TRAVNIČKU HRONIKU sam započeo, sad svejedno koje 1925. ili 1926. godine, i otprilike petnaest godina nosio sobom te zabeleške [...]* (Dimitrijević 2010: 35), a na drugom 1924: *U POLITICI sam 1924. godine objavio² prvi fragment TRAVNIČKE HRONIKE, a delo je, kao što znate, objavljeno dvadeset i jednu godinu docnije* (Jandrić 1982: 427). Posljednji datum čini se realnijim jer postoji više potvrda da je ideja o romanu nastala 1924. Jedan od impulsa za to bilo je čitanje u toj godini knjige Mihaila Gavrilovića ISPISI IZ PARISKIH ARHIVA (Gavrilović 1904)³.

U svom predavanju, Ivo Andrić je iznio, uglavnom, one iste podatke i činjenice koje je i meni ljubazno saopštio u svojim pismima od 12. marta i 21. decembra 1956. godine [...] Slobodan sam taj fragment ovdje reprodukovati: Bilo je to 1924. godine. U ruke pisca dospjela je jedna zanimljiva knjiga srpskog istoričara dra Mihajla Gavrilovića: ISPISI IZ PARISKIH ARHIVA. Posebnu pažnju Ive Andrića privlače izvještaji francuskog konzula u Travniku Pjera Davida (na pragu XIX stoljeća). Prilikom čitanja ove knjige kod pisca se začine, vjerovatno, prva misao o budućem djelu: njegov umjetnički nagon mu govori da se ta građa može zgodno iskoristiti za jedno književno djelo (Šamić 1976: 173–174).

2. U procesu pripreme romana bitni su sljedeći datumi:

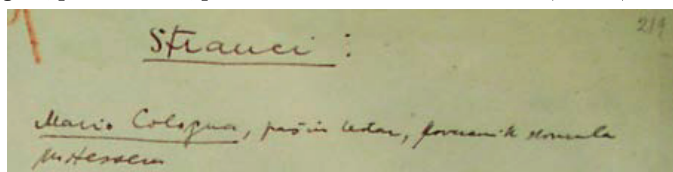
a) 1924 – upoznavanje sa prvom arhivskom građom, do koje je dijelom došao prikupljajući materijal za doktorat u Gracu tokom 1923. i 1924. godine. Disertacija će biti na ovaj ili onaj način orijentir, polazište i osnova pojedinih djela posvećenih prošlosti pa i TRAVNIČKE HRONIKE⁴, čija se tematika velikim

² Potvrdu za štampanje 1924. odlomka u POLITICI nismo nigdje pronašli, između ostalog ni u BIBLIOGRAFIJI IVE ANDRIĆA (Vuksanović 2011). Malo je vjerovatno da je pisac već te godine mogao objaviti bilo kakav fragment iz više razloga: a) njena prva polovina je bila za Andrića vrlo turbulentna jer je u Gracu tada intenzivno pripremao doktorsku disertaciju RAZVOJ DUHOVNOG ŽIVOTA U BOSNI POD UTICAJEM TURSKE VLADAVINE i u junu je odbranio (Tošović 2008, 2010, 2012a), b) tu je godinu Andrić proveo (sve do jeseni) zaokupljen studijem i konzularnim poslovima, c) tek se tada upoznao sa prvim istorijskim izvorima, d) Andriću je uvijek bilo potrebno dosta vremena da nešto napiše, a pogotovo da objavi (jer je strepio, kako je govorio, nad svakom riječju: *strahujući dan i noć nad onim što sam napisao*, Jandrić 1982: 328).

³ I Žaneta Đukić Perišić tvrdi da je roman započet 1924 (Đukić Perišić 2012: 383).

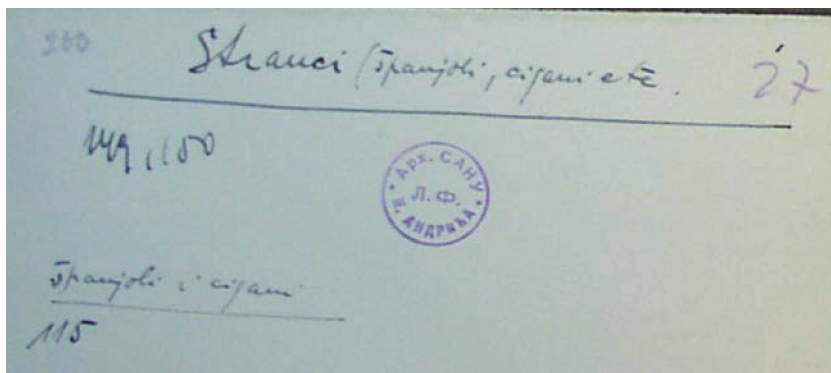
⁴ „Mnoge knjige do kojih je došao pišući tezu, Andrić je docnije koristio kao izvor podataka za svoje romane i priče (TRAVNIČKA HRONIKA, NA DRINI ČUPRIJA, ciklus priča o fratrima, i drugo)“ – ZAI-www.

dijelom naslanja na ono o čemu se govorilo u disertaciji⁵. U Andrićevim rukopisima našli smo zabilješke uz disertaciju koje su mogle biti iskorištene za izradu TRAVNIČKE HRONIKE (Andrić-Fond 1892–1975). Recimo, jedna je kartica naslovljena kao *Konzuli* (dokument 542, s. 218), u kojoj se posebno govori o engleskom i italijanskom konzulu iz sredine XVIII vijeka. U zabilješci *Stranci* stoji: *Mario Cologna, pašin lekar, pomoćnik konzula Mittessera* (s. 219).

Ilustr. 1. Stanci 1/2

Andrić spominje i ime još jednog ljekara: *Gustav Gaal, bečlija, lekar, asistent sa Bečke klinike ili slično*, međutim ne uključuje ga u roman⁶. Bilješka sa str. 233 je naslovljena kao: *Stranci koji su živeli u B:[osni]*. Na drugom mjestu (260) vrši se konkretizacija u zagradama: *Stranci (Španjolci, Cigani etc.)*.

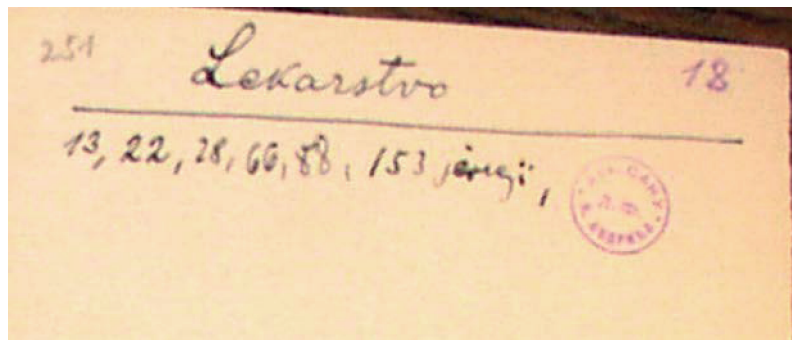

Ilustr. 3. Stanci 2/2

Zabilješka na str. 251 *Lekarstvo* ne daje nikakvu širu informaciju (Andrić-Fond 1892–1975):

⁵ Tekst disertacije objavljen je paralelno na njemačkom i srpskom jeziku u Tošović 2008: 215–363.

⁶ Ivo Tartalja tvrdi da je kao prototip za Kolonju mogao poslužiti i Italijan Bartolomeo „cavaliere di Napoli“, koji je došao kao lekar u Bosnu 1834 (Tartalja 1979: 178).

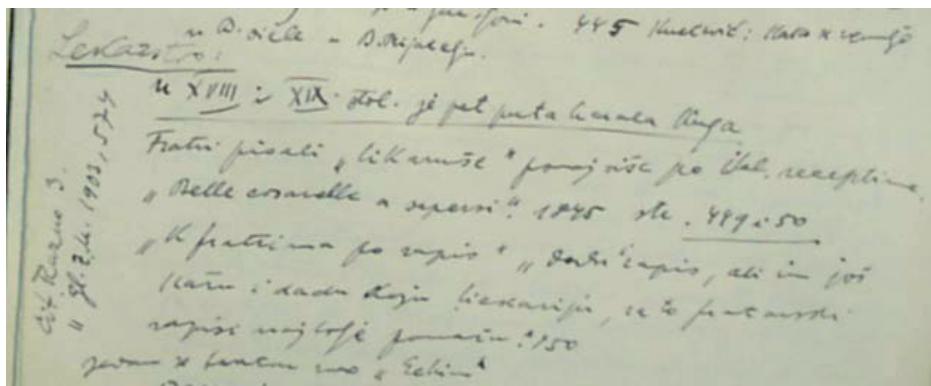

Ilustr. 3. Lekarstvo

U romanu Andrić govori o tzv. likarušama – knjižicama sa narodnim lijekovima:

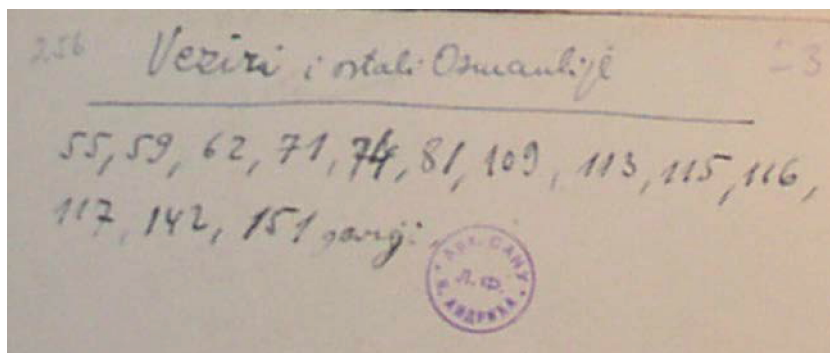
Ali fra Luka nije brinuo samo za braću koja su bila u manastiru. Za one koji su bili rastureni po župama on je ispisivao svojim sitnim rukopisom žute tabake i prošivao ih u tanke sveščiće. Te knjižice, zvane likaruše, prepisivane su dalje i širene po selima i parohijama. U njima su bili azbučnim redom popisani narodni lekovi, pomešani sa uputstvima iz higijene, praznovericama i korisnim savetima iz domaćinstva (TH-Gralis).

U doktorskoj disertaciji likaruše se ne spominju, ali se u radnom materijalu pojavljuju: Andrić piše da je u XVIII i XIX stol. pet puta harala kuga, a onda dodaje: *Fratri pisali „likaruše“ ponajviše po ital. receptima* (Andrić-Fond 1892–1975, br. 136).

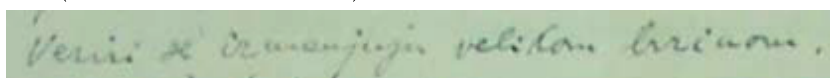
Ilustr. 4. Likaruše

Na str. 256 se nalazi ono što će Andrić široko opisivati u romanu: *Veziri i ostale Osmanlije* (Andrić-Fond 1892–1975).

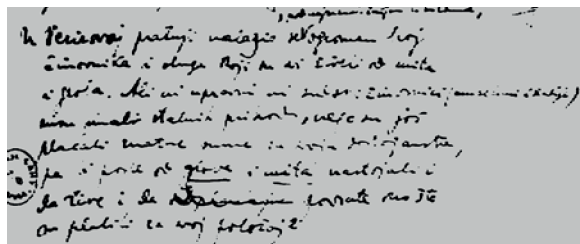
Ilustr. 5. Veziri i ostali Osmanlije

Na 72. strani se ističe, između ostalog, da se veziri izmjenjuju velikom brzinom (što nalazimo i u romanu).

Ilustr. 6. Bilješke o čestoj promjeni vezira

U Zabilješci pod br. 75 konstatuje se da se u vezirovoj pratnji nalazi ogroman broj činovnika i sluga koji su živjeli od mita i globa.

Ilustr. 7. Početak bilješke o Vezirovoj pratnji

Tu su i drugi naslovi: *Društveni Turci* (242), *Turčenje i pokršćavanje* (245), *Bosanski muslimani...* (238), *Štetan uticaj islama...* (257), *Muslimani* (342).

Gračke zabilješke za pripremu disertacije pisane su na različitom materijalu (na običnom papiru, blokovima, bločićima materijalu koji je dobijao Generalni konzulat u Gracu i sl.). Na poledini nekih od njih nalazi se informacija o Gračkom sajmu i izložbi o zaštiti od požara i spašavanju (Grazer Messe und Ausstellung für Feuerschutz u. Rettungswesen) od 1. do 9. septembra 1923 (Andrić-Fond 1892–1975).

Ilustr. 8. Pozadina nekih Andrićevih zabilješki iz Graca 1923.

Jedan od motiva iz TRAVNIČKE HRONIKE su putevi. O tome Andrić piše u disertaciji i konstatuje da je *očajnom stanju javnih puteva* odgovarao i poštanski saobraćaj (autor ističe da je tek 1844. godine Ćamil-paša uveo redovnu poštansku vezu, kurire na konjima, jednom nedjeljno između Carigrada i Travni-ka).

Očajnom stanju javnih puteva u potpunosti je odgovarao i poštanski saobraćaj. Tek 1844. godine Ćamil-paša, zvani Muhendis (inženjer), uveo je redovnu poštansku vezu, kurire na konjima, jednom nedjeljno između Carigrada i Travnika.

Pisma na kojima su adrese bile na stranom jeziku nisu dostavljana adresatima, jer poštanski činovnici nisu znali drugog jezika izuzev turskog; ovakva pisma ležala su jednostavno u korpi na pošti, gde je svako ko je bio zainteresovan mogao da dođe, da izvuče i da podigne njemu namenjenu prepisku. Uprava pošte predvidela je konje i za putnike, ali je njihovo iznajmljivanje bilo toliko skupo da su jedino veoma bogati putnici, obično stranci, mogli da se služe takvom vrstom transporta (Andrićeva disertacija, Tošović 2008: 271–272).

Slična je napomena br. 37:

[...] *Pa ni turski putnik Evlija Čelebija, u putopisu u kojem nalazi kako u Bosni sve cveta u najboljem redu, o putevima ne može da kaže ništa drugo, do „veoma su loši“ (GZM, XX, p. 184).*

i 38:

„Putevi su po Bosni onakvi kakvi se sami načine, ili ih je priroda sama načinila.“ „Putove i mostove načinjati o tome se oni ne brinu, zato mnogi putnici svake godine vrat ulome ol utonu...“ I. F. JUKIĆ, Zemljopis, p. 9, 154. (Andrićeva disertacija, Tošović 2008: 374).

U disertaciji Andrić spominje Travnik u vezi sa obilježavanjem kuća brojevima:

Kada je ovaj vezir naredio da se kuće u Travniku obeleže brojevima, bosanski muslimani su i tu nedužnu novost dočekali s nepoverenjem i Ćamil-pašu podrugljivo zvali „tahtar“, jer su kućni brojevi bili ispisani na daščicama (Andrićeva disertacija, Tošović 2008: 374).

Travnik se pojavljuje i u opisu propadanja zadužbina (vakufa), kojima je opstanak bio vezan za prihode iz Mađarske, kada su mnogi zemljoposjednici (spahije) morali da napuste svoja imanja u Mađarskoj, da se vrate u Bosnu i padnu na teret svojim bosanskim kmetovima:

U pojedinim delovima zemlje potpuno neograničeno vladaju kapetani, pa se u begovskim porodicama ovo dostojanstvo prenosi u nasleđe. Carski namesnici su se do 1850. zadovoljavali time da imaju svoju rezidenciju u Travniku i da tamo „lepo šute i nad rajom vrše vlast, koju im muslimani nisu priznavali“. Svega na nekoliko časova dalje od Travnika, sva vlast i uprava nalazile su se u rukama begovskih porodica, pa je način sprovođenja zavisio od njihove uvidavnosti ili od njihove samovolje. (Andrićeva disertacija, Tošović 2008: 277).

U napomeni 43 stoji:

Kolika je bila izolacija Bosne neka nam pokažu samo ova dva primera: Dok su, kao što smo videli, bosanska vlastela u doba kraljevstva podržavala veoma žive veze sa Dubrovnikom, neki stari beg iz Travnika [sic!] priznaje d-ru KEČETU, 1866, da nikad u životu nije bio u Dubrovniku, koji je udaljen svega nekoliko časova. – KOETSCHET, Osman-Pascha, p. 12. (Andrićeva disertacija, Tošović 2008: 347).

Andrić još na jednom mjestu spominje Travnik:

U srpsko-pravoslavnim crkvama u Čajniču i u Travniku nalaze se dva psaltira koji potiču iz Zagurovićeve štamparije (Andrićeva disertacija, Tošović 2008: 321).

U disertaciji Andrić ne navodi nijednu godinu koja obuhvata pripovijedanje romana (početak 1807 – posljednji petak maja 1814).

b) 1926 – objavljivanje fragmenta romana pod nazivom LJUBAV (Dolazak von Miterera u Travnik) u beogradskoj POLITICI (Andrić 1926)⁷.

c) 1927 – prikupljanje materijala u pariskim arhivama.

d) 1936 – štampanje u POLITICI fragmenta TIŠINA (Andrić 1936).

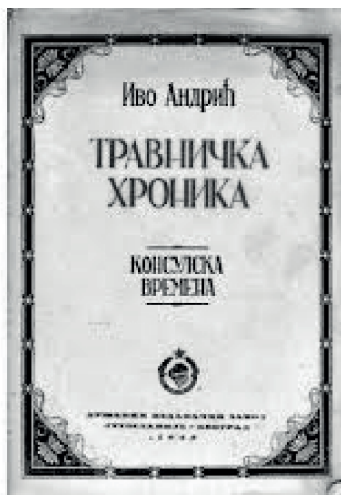
Ilustr. 9. Odlomak TRAVNIČKE HRONIKE pod nazivom *Tišina* (Politika, 1936)

e) 1937 – rad u bečkom Državnom arhivu⁸.

⁷ Te godine, 18. februara, Andrić je izabran za dopisnog člana Srpske akademije nauka (vijest o tome donijela je POLITIKA 19. februara, na str. 6, a 2. marta i njegovu sliku kao novog člana SAN).

f) 1942 – završetak pisanja u Beogradu.

g) 1945 – izdavanje knjige (Andrić 1945).

Ilustr. 10. Prvo izdanje TRAVNIČKE HRONIKE (Beograd, 1945)

3. Mogući, primarni ili sekundarni, dokumenti iz Andrićeve disertacije iskorišteni za pisanje TRAVNIČKE HRONIKE mogli bi biti sljedeći⁹:

Johann v. Asboth, *Bosnien und die Herzegowina*, Wien 1888¹⁰.

Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od god. 1463–1850)*.

V. M. Batinić, *Djelovanje Franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, 3 toma, Zagreb 1881–1887.

M. Batinić, *Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, Starine, XVII, 1885.

⁸ Nakon dugogodišnjeg boravka u Parizu i Beču pisac je stigao u Beograd sa velikim brojem građe raznovrsne, razbacane i nepovezane. To nisu bile samo zabilješke iz arhive, već i isjecci iz novina, slike i dr. Prikupljeni materijal trebalo je obraditi: *I tu hrpu, kad kažem hrpu, mislim na čitav kofer zabeležaka, isečaka iz novina i slika, stavio sam pred sebe i onda je od toga trebalo napraviti knjigu. Ja sam to uradio kako sam najbolje mogao i znao, zastajući, vraćajući se [...] i proučavajući iz tih svojih materijala sve ono što je vezano za društvo iz koga su ti konzuli došli* (Dimitrijević 2010: 35).

⁹ Dajemo ih onako kako su navedeni s Andrićevim napomenama, samo što smo ih abecedno sortirali po prezimenu autora; izbor smo napravili nakon analize zabilježaka i rukopisa disertacije u Arhivu SANU (Andrić-Fond 1892–1975).

¹⁰ Ovu knjigu Andrić posebno ističe jer smatra da je to najbolji rad o Bosni izišao u doba Austro-ugarske: *Sećam se, mnogo mi je pomogla knjiga na nemačkom jeziku koju je napisao Madar Asbot. To je najbolja knjiga o Bosni, izišla u doba Austro-Ugarske; pristojno je pisana, možda se onda meni tako činilo, jer drugih izdanja nije bilo. Koliko ja znam, ta knjiga nikad nije prevedena. Tu sam naišao na zanimljivu prepisku između nekog Engleza i sarajevskog kadije. Piše Englez kadiji i moli ga da mu odgovori šta je i kako bilo u Bosni pre dolaska Turaka. A kadija će njemu mudro: „Ko će znati kako je sve ovo izgledalo prije nego što nas je obasjala svjetlost islama“ (Jandrić 1982: 413–414). Za izradu disertacije Andrić uzima izvode iz ove knjige na listovima br. 163–169.*

- M. Batinić, *Franjevački samostan u Fojnici od XIV. – XX. stoljeća*, Zagreb 1913.
- Slavoljub Bošnjak (F. I. Jukić), *Zemljopis i povijest Bosne*, Zagreb 1851.
- A. Gil'ferding, *Bosnija, Hercegovina, i Staraja Srbija*, Zapiski Imper. russ. Geogr. Obšćestva, XIII, S. Peterburg', 1859, i *Sobr. soč.*, III, S. Peterburg 1873.
- M. Gjurgjević, *Memoari sa Balkana*, Sarajevo 1911.
- K. Horvat, *Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia*, GZM, XXI, Sarajevo 1909.
- V. Jelavić, *Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i novopazarski Sandžak g. 1614*, GZM, 1907.
- J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kreševu*, Sarajevo 1918.
- A. Knežević, *Carsko-turski namjesnici u Bosni i Hercegovini, g. 1463–1887*, Senj 1887.
- M. Kapetanović-Ljubušak, *Narodno blago*, Sarajevo 1887.
- V. Klaić, *Bosna, podatci o zemljopisu i povjesti*, Zagreb Mat. Hrv., 1878.
- V. Klaić, *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.
- F. S. Krauss, *Slavische Forschungen*, Leipzig, 1908.
- M. Lewy, *Die Sephardin in Bosnien*, Sarajevo, 1911.
- M. Murko, *Das serbische Geistesleben*, München 1916.
- St. Novaković, *Srbi Muhamedovci i turska pismenost*, Glasnik Srp. uč. društva, XXVI.
- M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Sarajevo, bez oznake godine izdanja.
- Roškiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Leipzig 1868.
- Scheich Seifudin el Kemura und V. Ćorović, *Serbo-kroatische Dichtungen bosnischer Moslems aus dem XVII., XVIII., und XIX. Jahrhundert*, Sarajevo 1912.
- Ign. Strukić, *Povjestničke crtice Kreševa i Franjevačkog samostana*, Sarajevo, 1899.
- L. v. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914.
- Ć. Truhelka, *Die geschichtlichen Grundlagen der bosnischen Agrarfrage*, Sarajevo 1911.
- Vuk St. Karadžić, *Skupljeni gramat. i polem. spisi*, Drž. izdanje, Beograd, 1896, knj. III.
- M. Vukićević, *Srpski Narod, Crkva i Sveštenstvo u turskom carstvu*, Beograd 1896.

4. Dostupna građa pokazuje da je priprema romana tekla na relaciji Grac → Paris → Beč → Beograd, trajući, u prekidima, najmanje 18 godina¹¹. I dok je (kao što smo vidjeli) početak rada dosta zamagljen, jer malo ima dostupnih činjenica, završetak je jasan budući da je sam Andrić na kraju teksta napisao: *U Beogradu, aprila meseca 1942. godine* (Andrić 1981/2: 517)¹². Jasna je i

¹¹ *Prvi moj roman je TRAVNIČKA HRONIKA. Materijal za taj roman nosio sam vrlo dugo u sebi, a samo pisanje romana trajalo je veoma dugo: nešto oko petnaest godina. Razume se, sa izvesnim prekidima* (Andrić 1994: 84).

¹² Ovaj postupak primjenjuje i na roman GOSPODICA, na čijoj posljednjoj stranici stoji: *Beograd, decembra 1943 – oktobra 1944. g.* (Andrić 1981/3: 254). Međutim, roman

posljednja faza – kraći period između objave rata Jugoslavije aprila 1941, kad se Andrić vratio u Beograd sa funkcije ambasadora u Njemačkoj, i aprila 1942, kada je roman završen¹³. To znači da je Andriću bila potrebna jedna godina da finalizuje ono na čemu je radio gotovo dvije decenije¹⁴.

5. Na sagledavanje autorecepcije TRAVNIČKE HRONIKE negativno se održava činjenica što je Ivo Andrić čitav život bio i ostao introvertan, nepričljiv, zatvoren u svoj svijet, u koji nije dozvoljavao gotovo nikome da ulazi¹⁵. Za mnoge savremenike bio je nedostupan i nerazumljiv. Stoga nije neobično što je Dobrica Ćosić napisao o njemu: „Ne znam jednostavnijeg, a složenijeg i nejasnijeg čoveka u svom vremenu“ (Ćosić 2002: 106).

Andrić je bio škrt u davanju ocjena svoga stvaralaštva¹⁶, pogotovo u komentarisanju pojedinih djela¹⁷.

Andrić nije podnosio, i to je sam uvek otvoreno kazivao, da mu iko rovati po duši. Pisac je sav u svome delu, često je ponavljao, svako će ga u tom delu naći ukoliko bude umeo da ga pročita (Pavlović 1998: 151–152).

U materijalu koji nam je dostupan ipak možemo naći neke elemente za rekonstrukciju autorove pozicije o TRAVNIČKOJ HRONICI. Andrić je isticao težinu pripreme romana (kao i drugih većih tekstova) zbog složenosti prikupljanja i proučavanja arhivskog materijala i okolnosti u kojima se odvijao završni čin

NA DRINI ĆUPRIJA, pisan u isto vrijeme, ne sadrži podatak o datumu i mjestu pisanja (Andrić 1981/1).

¹³ Na šta ukazuju mnogi istraživači, recimo Hadžihasanović 2006: 143.

¹⁴ U toj finalnoj fazi „postao je još bojažljiviji, ćutljiviji, nepoverljiviji, ali uporan da napiše svoje zamišljene knjige“ (Popović 1992: 150).

¹⁵ O tome govori i Meša Selimović: „Svoje lične probleme ni svoja osjećanja, Ivo Andrić ne povjerava nikome [...] Inače, krijući se i braneći se, on najčešće govori o književnicima, gotovo redovito o starijima, o zanimljivim događajima iz svjetske istorije, ili priča anegdote, obično o starijem vremenu, rjeđe o onim dohvatljivijem“ (Selimović 1976: 135).

¹⁶ „Ni večeras, ni u našim ranijim susretima i razgovorima, nije mi rekao ni reč o svom radu; nikad ne govori o svojim književnim namerama i shvatanjima. O svom književnom radu ćuti, kao što ćuti o svom erosu i bračnom životu. S ljudima govori o onom opštem, zajedničkom, svačijem“ (Ćosić 2002: 103).

¹⁷ Ali je zato volio da govori o poznatim književnicima, filozofima i misliocima. Nije se ustručavao ni da spominje one koji su mu bili uzor, kao Marten di Gar: *Ja se Martena di Gara dobro sećam [...]. Di Gar je bio miran i povučen čovek; on je uspeo da u onako bučnom i nasrtljivom Parizu ostane gotovo anoniman celog svog života. Bio je onizak, podebeo čovek; nigde u pariskim novinama niste mogli videti njegovu fotografiju, niti pročitati kakvu njegovu izjavu ili intervju. Ljudi su znali da negde u njihovoj blizini – tu u bučnom Parizu – živi jedan pisac i u tišini piše svoja dela. Moram vam iskreno priznati da je ovaj Francuz, svojim radom u tišini, svojim ličnim životom, pa i svojim zanimanjem za prošlost, bio stalan uzor meni i mom književnom radu* (Jandrić 1982: 249).

(u vrijeme Drugog svjetskog rata i u okupiranom Beogradu)¹⁸. On je našao u sebi snage da se u vrijeme najtežih bombardovanja grada, u velikoj oskudici svega, bez svjetla, grijanja i hrane isključujući iz opšteg haosa i posveti književnom radu, ali on je protekao u *strahovitim mukama pisanja*:

Petnaest godina nosio sam prtljag svojih papira, a onda u Beogradu, u doba okupacije, počele su strahovite muke pisanja (Jandrić 1982: 173). ♦ *Rad na mojim hronikama o mostu na Drini i „konzulskim vremenima“ Travnika, kao i na romanu GOSPODICA, bio je težak i mučan, ali ja sam uporno pisao, želeći da na neki način olakšam sebi u onom čudu i pokoru koji je zadesio naš narod. I zato kad me pitaju od kakve bolesti bolujem, često kažem: „Bolujem od dva rata koje sam preživeo“...* (Dimitrijević 2010: 96).

Međutim, to je imalo blagotvorno dejstvo u vrijeme rata i okupacije: *Za mene je pisanje bilo kao neko ohrabrenje, nada, vera u sutra [...] (Dimitrijević 2010: 96).*

6. Da je pripremanje triju velikih romana tokom rata predstavljalo pravi podvig, pokazuje i činjenica da su se drugi književni stvaraoci čudili kako je u takvim okolnostima uopšte mogao pisati. Evo jednog primjera. U dnevniku koji je tih godina vodio, Branko Lazarević je isticao da se Andrić nevjerovatno savladavao:

Savlađuje se neverovatno. Ama jednu reč da kaže o ovim događajima. Dobija se utisak kao da ga se ništa ne tiče sve ovo krvarenje našeg naroda. Tako je, bar, sa mnom, ali mi svi pričaju koji se s njim nalaze da ništa ne govori o svemu tome, a kad nešto i pomene, procedi to kroza zube i, kao i u svojim romanima, kao da u tome, čak, pomalo i uživa (Lazarević 2007: 475).

Školski drug iz sarajevskih dana Borivoje Jevtić takođe ne može da objasni kako je mogao da sačuva savršen unutrašnji mir u opštoj bijedi, kako je mogao da „zadrži misao“ koja je bila jača od svakog straha u ledenom mraku dok su pištale sirene, praskale bombe, kako je mogao da „češlja“ rečenice i ujednačava stil:

Savršen unutrašnji mir pri opštoj bedi, u ledenom mraku koji ispunjava zloslutno i jezivo pištanje pomahnitalih sirena – da li je to moguće osim pri beskonačnom unutarnjem, duševnom, usređenju na jednu misao koja je jača od svakoga straha? „Češljati“ rečenice, ujednačavati stil – dok napolju praskaju bombe i pada-

¹⁸ Branko Lazarević konstatuje da je tokom rata Andrić izbjegao da se opredjeljuje za ovu ili onu stranu, pogotovo nije izabrao da ode u jednu ili drugu „šumu“ [misli na četnike i partizane, B. T.]: „Za vreme nemačke okupacije pobjegao je u Višegrad i u Travnik davnih vremena, i to je dao u svoje dve sjajne hronike (NA DRINI ČUPRIJA i TRAVNIČKA HRONIKA) i, do sada, nikako nije dodirnuo ravnogorsko-komunističko-nedićevsko-nemački kompleks u kome je živio tri i po godine. Nije otišao ni u jednu 'Šumu'. Ovde se nalazio sa svima i sa svima bio dobro. Penziju nije hteo da reguliše za vreme okupacije“ (Lazarević 2007/2 478). O životu i radu Iva Andrića od 1941. do 1945. v. Tošović 2013a, 2013b.

ju stotine, jaučući, topeći se u sopstvenoj krvi, izdišući sa smrtničkom jezom u očima? (Jevtić 1998: 148).

Jevtić konstatuje da se svi oni koji su preživjeli te dane u Beogradu ili u njegovoj najbližoj okolini (uključujući i sebe) sjećaju sa užasom toga vremena, pa se pita:

Zar se u to vreme moglo mirno držati pero u ruci i kopati nad jednom ravnodušnom iako, svakako, izuzetnom temom kao što je tema o nekoj sarajevskoj gospođici Rajki Radakovih, koja je morbidno oličenje tvrdićluka? (Jevtić 1998: 148).

Postoje i druga svjedočenja slična sadržaja¹⁹.

7. O umjetničkoj vrijednosti TRAVNIČKE HRONIKE pisac nije htio da govori, jer je smatrao da nije pozvan za to²⁰. Stoga su vrlo rijetke izjave poput one izrečene u razgovoru sa Radovanom Popovićem – da je TRAVNIČKA HRONIKA najbolje njegovo djelo:

Pitao sam ga koje svoje delo smatra najboljim. Odgovorio je pitanjem:

„A šta vi mislite?“

Rekao sam bez dvoumljenja: TRAVNIČKA HRONIKA.

Iako su piscu sva njegova dela podjednako draga, i ja tako mislim, odgovorio je na to Andrić (Jeremić 1976: 51).

U vrijeme pisanja Andrić, naravno, nije znao koliko će se kasnije visoko vrednovati sve ono što je sačinio u okupacijskim danima: [...] *ja pak nisam tada mislio da će moja dela, stvorena za vreme rata, kad sam bio dosta usamljen i živio teško, ugledati sveta i dobiti ovoliko priznanja ...* (Dimitrijević 2010: 96).

Andrić je nerado ulazio u rasprave sa sagovornicima (piscima i književnim kritičarima) o detaljima, elementima i aspektima TRAVNIČKE HRONIKE, pridržavajući se gesla: *Pisac treba da piše a ne da govori* [...] (Dimitrijević 2010: 35–37)²¹. Evo jednog primjera. Boško Petrović je Andriću spomenuo da u TRAVNIČKOJ HRONICI ima mjesto koje i danas pamti – pogled Francuza koji dolazi s mora, karavanom, noćiva u hanu, razgovara sa fratrom o prilikama u Bosni:

Ja sam oko toga mesta imao neke prigovore – Andrić je, naime, sve rešio pripovedanjem, a bila je to, čini mi se, prilika da pisac pređe na istorijsko-esejistička razmišljanja. To mi je nedostajalo. I tada, u Somboru, u stanu dr Dušana Jovičića, lekara, sedeli smo posle ručka na terasi i pričali o svemu, a ja sam odjednom započeo priču i o tom detalju iz TRAVNIČKE HRONIKE (Petrović 1976: 120).

Andrić je u svome stilu reagovao – slušanjem i ćutanjem. „Nije uopšte komentarisao“. Međutim, on je više bio raspoložen da govori o tehničkim detaljima

¹⁹ Jednom je Andrić pričao Zuku Džumhuru kako je „svesno“ proveo najteže dane bombardovanja u Beogradu (Džumhur 1976: 164).

²⁰ „Poznat je Andrićev stav da pisac ne treba da govori o svom delu“ (Mučalica 1989: 304).

²¹ *Ne, nemam mnogo novih stvari. I za ove male na kojima radim nemam želje da govorim [...]* (Andrić 1994: 89).

knjige, posebno štamparskim greškama, kojima je, čini se, pridavao i suviše veliku pažnju²². U jednom razgovoru Andrić ističe da informacija o tehničkoj strani može pomoći shvatanju djela: *Mogu nešto da kažem o tehničkoj strani te knjige [...] jer će to doprineti njenom boljem razumevanju* (Dimitrijević 2010: 35).

Pisac je tvrdio da je s najmanje grešaka štampana TRAVNIČKA HRONIKA 1945. godine u izdanju Državnog izdavačkog zavoda Jugoslavije i to zahvaljujući „pedantnom“ Marku Ristiću (Jandrić 1982: 440): *Iako je TRAVNIČKA HRONIKA doživela docnije mnoga izdanja, ovo prvo je ispalo s najviše pažnje i sa svega nekoliko štamparskih grešaka, zato ga se tako rado sećam* (Jandrić 1982: 441). Objavljivanje romana bez greške bilo mu je važnije od visine autorskog honorara: *Ja sam, dajući mu rukopis, kazao otprilike ovo: „Čujte, Marko, ja neću da utvrđujem honorar, odredite ga sami, ali jedno samo zahtevam: da ne bude štamparskih grešaka“* (Jandrić 1982: 441). Kao dobar primjer je navodio tehničku opremljenost romana u prevodu na njemački jezik²³:

– Pogledajte, molim vas, ovu opremu... te korice... taj papir debeo kao pleh. Da su oni štampali moja sabrana dela imalo bi se šta i videti. A kod naših izdavača – to su sveščice... U Bosni postoji lepa poslovice za to: „U pametna vlaha – pametni volovi“ (Jandrić 1982: 391).

To kako je došlo do objavljivanja romana NA DRINI ČUPRIJA, TRAVNIČKA HRONIKA i GOSPODICA Andrić opisuje na sljedeći način:

Naime, odmah po oslobođenju Beograda stanu mene Ročko, Zogović i drugi nagovarati da objavim knjige koje sam stigao napisati za vreme okupacije. Ja sam se pomalo plašio i nisam imao sigurnosti. Ja, inače, nikad nisam imao ni spokojstva ni sigurnosti. Ipak sam pristao da razdam ono što se našlo u mojoj torbi: TRAVNIČKU HRONIKU, kao što sam vam rekao, predao sam Marku Ristiću, Radovanu Zogoviću koji je tada bio direktor „Prosvete“ u Beogradu, dao sam rukopis NA DRINI ČUPRIJA, dok sam rukopis treće knjige, pod imenom GOSPODICA, dao Marku Markoviću, direktoru sarajevske „Svjetlosti“. Eto, tako sam vam se ja razdavao na sve strane... (Jandrić 1982: 440–441).

Andrić ukazuje i na problem nabavke papira za štampanje knjiga.

U to vreme, izdavači su muku mučili sa hartijom, jer je nije bilo. Jedan naš brod presretne na Dunavu neku mađarsku lađu – Mađarska je još uvek bila u ratu s nama – i zapleni hartiju namenjenu Pešti. Čuje to Marko Ristić, a on je inače sposoban za te stvari, te odmah uzme hartiju i na njoj odštampa moju TRAVNIČKU HRONIKU (Jandrić 1982: 441).

²² U to vrijeme, kada nije bilo kompjuterske tehnike, bilo je mnogo teže boriti se sa njima.

²³ Udostupnoj Andrićevoj ličnoj prepisci nismo mogli pronaći ništa važnije vezano za TRAVNIČKU HRONIKU. U njegovim pismima od 1912. do 1973. samo u dvije epistole upućene Veri Stojić 1957. spominje se ovaj roman, a u vezi sa njegovim izdavanjem na francuskom jeziku (Karaulac 2000: 410, 412).

8. Jedan oblik autorecepcije dolazi u posvetama na poklonjenim primjercima TRAVNIČKE HRONIKE. Ponekad Andrić izražava zahvalnost za direktnu ili indirektnu pomoć u bavljenju književnim stvaralaštvom i pisanju djela kao što je ovaj roman. To se posebno odnosi na nastavnika iz sarajevske gimnazije Tugomira Alaupovića, koga u posveti na prvom izdanju TRAVNIČKE HRONIKE, datiranoj 19. V 1946, oslovljava kao *dragi nekadašnji prvi učitelju*²⁴ i kome upućuje ovakve riječi:

Dragi Tugomire, Vaše krivice ima u svim mojim debelim knjigama. Vi ste me kao dečaka hrabрили da pođem ovim putem. Ali ja se tešim: kako ste me voleli i razumeli kao boležljivo i neuko dete u sarajevskoj gimnaziji, tako ćete me, ne sumnjam, shvatiti i danas kao zrelog čoveka koji je prošao zemlje i gradove i koji i danas kao i nekad u detinjstvu ima samo jednu istinsku, osnovnu težnju: da uhvati što više životnog daha oko sebe i da mu na hartiji dade oblik koji bi se smeo, manje, ili više zvati umetničkim.

Eto vam, dragi nekadašnji prvi učitelju, čitava mala ispoved uvek odanog đaka i zemljaka I. Andrića (Jandrić 1982: 113).

9. Što se tiče procesa stvaranja, jedna Andrićeva autoreceptema izgleda neobičnom u odnosu na spisateljski posao: da je često počinjao nasumice, pa šta ispadne, što je popratio poređenjem:

Pisanje je slično lovu; krenete pre zore u planinu i, ko zna, kad se uveče budete vraćali kući, da li će se štogod naći u vašem torbaku. Ja sam negde, na jednom mestu, kazao: „Pisanje je muka sa drugog sveta“ (Jandrić 1982: 115).

Za sebe je govorio da je pisac bez planova i da spada među one koji rade samo ono što se može, što je realno.

Ja sam pisac koji, tako reći, i nema planova i koji radi ono što može. Kad bismo kod pisca uporedili njegove planove sa njegovim ostvarenim delima, videli bismo da su planovi – ništa, a ostvarenje sve, i jedino o čemu vredi govoriti (Mučalica 1989: 305–306).

10. U autorecepciji TRAVNIČKE HRONIKE Andrić objašnjava kako je prikupljao i obrađivao građu, otkrivajući osnovni metodološki postupak – prepisivanje iz arhivskog materijala, pravljenje zabilješke i onda samo pisanje. Posebno je potencirao da je sve to proticalo lagano i mučno.

Ranije sam u Beču prepisivao iz arhive izveštaje austrijskih konzula, a u Parizu izveštaje francuskog konzula i iz tih mojih zabeležaka polako i mučno sam sastavljao tu knjigu, za koju u tim prilikama nisam ni slutio da će ikada biti objavljena. Rekao sam polako i mučno, da vas ne bih prevario ako bih kazao da je to napisano onako, u jednom veselom zaletu duha (Dimitrijević 2010: 35). ♦ – *Rad na mojim hronikama o mostu pa Drini i „konzulskim vremenima“ Travnika, kao i na romanu GOSPODICA, bio je težak i mučan, ali ja sam uporno pisao, želeći da na neki način olakšam sebi u onom čudu i pokoru koji je zadesio naš narod. I zato kad me pitaju od kakve bolesti*

²⁴ Alaupović je bio porijeklom Travničanin i Andrićev pretpostavljeni u Ministarstvu vjera u Beogradu.

bolujem, često kažem: „Bolujem od dva rata koje sam preživeo“... (Dimitrijević 2010: 96).

Međutim, pisanje u isto vrijeme romana NA DRINI ĆUPRIJA išlo je lako i brzo.

– U vreme rata kad sam ostao sam i silom prilika imao dosta slobodnog vremena, sve ono što mi je bilo ranije poznato, a time i blisko u vezi sa Mehmed pašinim mostom, stavio sam na hartiju. Pisanje je išlo, koliko se sećam, u nadahnuću, veoma lako i brzo, jer mi je građa bila poznata, a u stvaranju umetničkog dela, svakad ističem, učestvuje i trenutak nesvesnog, više nego što mislimo. Tako su u onim tragičnim po život neizvesnim vremenima nastale moje zavičajne hronike ... (Dimitrijević 2010: 58).

Osnovni razlog bio je u tome što za pripremu ovog romana nije morao da odlazi u arhive i gubi vrijeme na obradi građe iz prošlosti: od svoje druge godine života Andrić je bio na licu mjesta, tu preko puta ćuprije. A u Travniku se samo rodio²⁵ pa je bio prisiljen da mukotrpno prikuplja građu kako bi predstavio samo sedam godina iz njegove istorije (1807–1814)²⁶, dok to nije bilo potrebno za opis četiri stoljeća Višegrada. Još jedan detalj nije bez značaja: NA DRINI ĆUPRIJA je nastala nakon što su neki tematski elementi već bili obrađeni i objavljeni u nizu pripovjedaka (posebno u RZAVSKIM BREGOVIMA, koji su poslužili kao proba za pisanje romana)²⁷, a prije izlaska TRAVNIČKA HRONIKA štampana su samo dva manja njena fragmenta (Andrić 1926, 1936).

Građu za knjigu NA DRINI ĆUPRIJA uopšte nisam morao sakupljati. Imao sam dve godine kada sam se sa roditeljima doselio u Višegrad.

²⁵ U Višegradu je živio oko deset godina (od 1894. do 1903), tu je pohađao i završio osnovnu školu. U Ovčarevu kod Travnika je proveo otprilike dvije godine u internaciji (od sredine marta 1915. do sredine jula 1917), s tim što se 1917. nekoliko mjeseci nalazio u Zenici.

²⁶ Kako je Andrić prikupljao građu, opisuje Midhat Šamić: „Ivo Andrić će imati prilike, tri godine docnije, za vrijeme svoga boravka u Parizu 1927. godine, da pročita u Arhivu Ministarstva vanjskih poslova sve ove i mnoge druge izvještaje Davidove u rukopisu. Osim toga, deset godina docnije, u septembru 1937. godine, on će proučiti, u Državnom arhivu u Beču, izvještaje austrijskih konzula u Travniku, Paula fon Mitese-
ra i Jakoba fon Paulića. Iz svih ovih, kao i iz drugih dokumenata, Ivo Andrić će ispisati izvode. U isto vrijeme, on će, u toku svoje karijere, bilježiti zapažanja i refleksije o ljudima i o životu. Tako se 'konsulski dosije', kako ga je on nazvao, širio, ličnosti budućeg djela su se malo po malo rađale i rasle uporedo s ličnostima drugih Andrićevih djela. Godine 1941. Ivo Andrić se našao u Beogradu, koji su okupirale njemačke trupe. Zatvoren u svojoj sobi, on se laća, u ovom teškom vremenu strepnji i neizvjesnosti (in augusti a temporum, po njegovoj sopstvenoj riječi), svojih zapisa o konzulima i počinje da izrađuje svoje djelo, da evocira 'konsulska vremena' u Bosni, s početka XIX stoljeća (Šamić 1976: 174).

²⁷ Roman je počeo da piše 1942. godine, a nastao je iz odlomka koji je nazvao *Na kapiji*. Prvu verziju čini tzv. Pra-Ćuprija (o njoj v. Tartalja 2008, Dautović 2008).

Sazrevao sam u ovom gradu, u blizini one ćuprije o kojoj sam kasnije napisao roman. Inače, ovom romanu je prethodio čitav niz novela, svaka od njih je govorila o tom kraju i o tim ljudima. A kada je već reč o sakupljanju građe, ona se više odnosi na TRAVNIČKU HRONIKU za koju sam koristio materijal iz arhiva u Beču i Parizu, kao što sam podatke i činjenice pozajmljivao iz istorijskih dela (Andrić 1994: 62–63)

U pripremi TRAVNIČKE HRONIKE Andrić je radio i noću²⁸: *Probdeo sam noći i noći nad GOSPOĐICOM koliko i nad HRONIKOM*²⁹ (Dimitrijević 2010: 97). Koliko je to zahtijevalo truda, pokazuje tvrdnja Iva Andrića da je prikupljao materijal za TRAVNIČKU HRONIKU kao da je radio sa pijeskom:

Ja sam po arhivama, bibliotekama i antikvarnicama prekopavao knjige kao pesak. Bože moj, koliko sam se samo izmučio proučavajući konzulska vremena u Travniku! Ja sam se tu dosta istrošio (Jandrić 1982: 368).

Na drugom mjestu daje poređenje sa izradom vojnih skica (da ne bi napravio materijalnu pogrešku u opisu mjesta zbivanja, crtao je plan grada):

TRAVNIČKU HRONIKU sam započeo, sad svejedno koje 1925. ili 1926. godine, i otprilike petnaest godina nosio sobom te zabeleške, skupljao materijal i dolazio čak u Travnik i pravio, kao što vojnici prave skicu bojišta, skicu grada, da ne zaboravim gde je koja ulica, da u knjizi ne stavim recimo, Kupilo na ovu, Vilenicu na onu stranu. I najposle sam, pod dosta teškim prilikama u prošlom ratu, kao što su stari govorili „In angustia temporum“ – rešio da sve to nekako stavim na hartiju, imajući prisilno dosta slobodnog vremena (Dimitrijević 2010: 35).

Pisac je još nešto preduzeo: na zidu sobe u kojoj je stanovao (Prizrenska 7) vješao je radi preglednosti grafikone sa istorijskim podacima: [...] *da bih se nekako snašao napravio sam sebi na zidu grafikone, da ne bih pogrešio, da ne bih stavio neki događaj iz 1806. koji se desio tek 1808. godine [...]* (Dimitrijević 2010: 35).

Za slikanje konzularnih poslova Andrić nije imao kao izvor nikakav diplomatski dnevnik iz toga vremena, što se vidi i iz razgovora sa Sinišom Paunovićem:

– Mnogo me interesuje kako ste pisali svoju TRAVNIČKU HRONIKU? Jeste li imali neki diplomatski dnevnik toga vremena, kao što izgleda čitaocu.

– Ne! Imao sam samo dve-tri rdave drame onog Davida, koji se kod mene zove Davil. Onaj Davena ili Davna, kako vi kažete, postojao je. Inače, većina je čisto moja konstrukcija i moja zamisao (Paunović 2004: 25).

²⁸ Rad noću nastavio je i kasnije: *Što se tiče mog radnog dana, on počinje u četiri sata izjutra, a kad se završava – ni sam ne znam kada. Radim do kasno u noći. U stvari, ja sam stalno okupiran onim o čemu pišem (Andrić 1994: 84).* Na pitanje „Kada obično pišete?“ odgovarao je: *Pišem onda kad u meni sazri materija o kojoj mislim pisati, ali, kako se to kaže – kad imam inspiracije. Kad imam neku ideju, ja je nekad zapišem, a nekad je dugo nosim u sebi menjajući je, ili bar doterujući (Andrić 1994: 84).*

²⁹ Oba djela je smatrao da su po vrednosti ista (Dimitrijević 2010: 97).

Međutim, imao je veliko lično diplomatsko iskustvo jer se punu 21 godinu, od 1920. pa do 1941, sa manjim prekidima, nalazio na različitim dužnostima u više zemalja (Italiji, Austriji, Rumuniji, Francuskoj, Španiji, Njemačkoj) u svojstvu sekretara ambasade (pri Svetoj stolici u Rimu 1920–1921, u Madridu 1928–1929 i Briselu 1929–1930), prvog sekretara (u Stalnoj kraljevskoj delegaciji u Društvu naroda 1930–1933), vicekonzula (u Bukureštu 1921–1922, Trstu 1922–1923, Gracu 1923. i 1924, Marselju 1926–1928, Parizu od januara do aprila 1928) i ambasadora (u Berlinu 1939–1941)³⁰.

11. Kao izvori za pisanje služila su mu i narodna predanja, koje je Andrić veoma cijenio, recimo pjesme o Travniku. Za jednu od njih je rekao i ovo:

Zar nisu lepi ovi stihovi narodne pesme koja govori o vezirskom gradu:

„Bukovica Vilenicu pita:

Zašto mi se Travnik zamaglio³¹,

Ili gori, il ga kuga mori?

Niti gori, nit ga kuga mori,

Djevojka ga okom zapalila,

Crnim okom kroz džamali pendžer“ (Jandrić 1982: 178).

Za Andrića su narodne pjesme bile *najlepši napici za mladu dušu*:

– Vina naše narodne pesme – reče Andrić – to su bili najlepši napici za moju mladu dušu. Bez njih bih teško mogao ući u tajne poezije. U epskim pesmama nalazimo prošlost koja nije pokojna, neobičan opis, mane i vrline ljudi, vrsnoću i razgovetnost u izrazu (Jandrić 1982: 330).

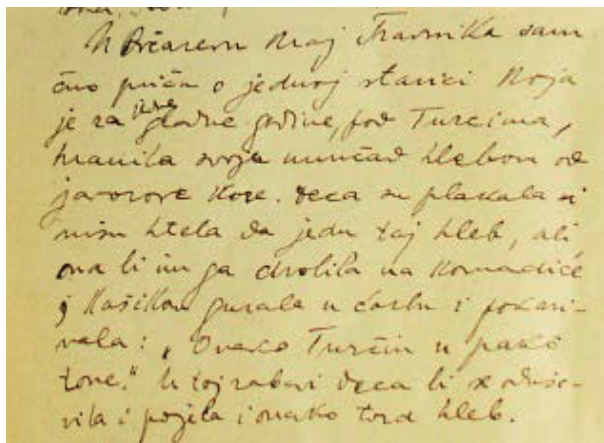
Važnim izvorom smatrao je priče, koje su izvirale iz čitanja starih spisa, hronika o Bosni, zapisa do kojih je dolazio prilikom pripremanja knjiga (Radujkov 1976: 126).

Mene privlači život naših ljudi u bližoj ili daljoj prošlosti. No bez obzira na istorijsku starost mojih junaka ja nastojim da sliku njihovog života dam što potpunije. Materijal iz njihovog života nalazim u istorijama, muzejima, arhivima, memoarima, raznim predanjima, a često i iz priča starijih ljudi. Materijal nalazim i na starim slikama. Oživeti tog prošlog čoveka do te mere da nam se čini kao da smo mu savremenici, svakako je posebno zadovoljstvo (Andrić 1994: 84).

Te priče Andrić je počeo da sakuplja još tokom pripreme disertacije, o čemu svjedoči isječak iz njegovih zabilježaka (Andrić-Fond 1892–1975):

³⁰ Više o tome v. Tošović 2008, 2010, 2011, 2012a.

³¹ O ovome stihu v. Knežević 2012.

Ilustr. 11: Priča iz Travnika

Pisac je posebno cijenio kazivanja onih sa kojima se susretao i pojedinci koje je doznavao od običnih ljudi.

Ali pojedinci koje sam doznavao od običnog sveta, često su mi više koristile od arhivskih podataka do kojih sam tako teško dolazio, jer su dublje otkrivale suštinu istorijskih zbivanja nego tvrde i bezdušne činjenice. I sad se sećam razgovora sa nekim Hamidom, hamalom iz Višegrada, iz čijih se reči bolje vidi pravo lice Austrije u raspadanju nego iz bilo kojeg učenog spisa iz toga doba. Sretnem ja njega jednom na sarajevskoj stanici i pitam:

– „Kako si Hamide?“ – „Rđavo, ne pitaj.“ – „Zašto, bolan?“ – „Pa, evo, imam u ruci dvadeset kruna.“ – „Pa to je dobro.“ – „Ma jes' vražju mater! Sve je pošlo naopako: kad sam ja, bolan, ikad prije mogao da imam uza se dvadeset kruna!“ (Jandrić 1982: 267–268).

Da je tokom pripreme TRAVNIČKE HRONIKE Andrić uzimao u obzir, direktno ili indirektno, i neka književna djela, prema njima se orijentisao ili na njih oslanjao svjedoči razgovor sa Sinišom Paunovićem:

– Ja moram mnoge naše pisce da čitam prvi put sada ili ponovo. [...] Sad baš čitamo HAJDUK STANKA Janka Veselinovića...

– Zašto da ne?! Treba čitati i to pažljivo! Ja sam se u TRAVNIČKOJ HRONICI stalno sećao Jankove Zasavice, HAJDUK STANKA (Paunović 2005: 194).

12. Jedan od glavnih razloga za intenzivni rad na arhivskoj i drugoj građi bila je piščeva želja da postigne autentičnost onoga što opisuje, da ispoштуje istinitost u mjeri koju dozvoljava umjetnički čin³², tačnije da prikaže ono što jeste, što je potpuno ubedljivo, bez mogućnosti da se imalo posumnja.

Piščev rad je takav da on, pišući, stalno brodi uz vodu. Ne kažem to zbog ulepšavanja i precenjivanja književnog rada, još manje zbog paradoksa, nego zato što je stvarno tako. Pisac mora da u sebi, kao u mračnoj komori, izradi negativ svoje misli ili svojih doživljaja i zapažanja, i da ga projicira kao pozitiv u čitaocu maštu i svest.

³² Autentičnost epistola i životopisa ističe Čović 2012: 548.

Njegov je posao da ono što je bilo pa prošlo, ili samo moglo da bude, prikaže kao ono što jeste, u potpunoj ubedljivosti, bez mogućnosti i najmanje sumnje. On mora da potpuno uveri čitaoca u nešto u što sve dotad ni sam nije bio potpuno siguran (Andrić 1981/16: 248).

Koliki je značaj pridavao umjetničkoj autentičnosti i kako je intenzivno na tome radio, svjedoči sljedeći iskaz:

Bez preterivanja mogao bih reći da sam prevrnuo gotovo svaki dokument koji se odnosi na prošlost Bosne, a da ne govorim o štampanoj literaturi. Pa i više od toga: morao sam da proučavam turske izvore i turska dokumenta, istoriju turske države, posebno doktrinu islama i islamske religije, hrišćanstva i slično. Bez toga ne bih ni mogao da pišem istorijske pripovesti (Jandrić 1982: 185).

Da bi bio što bliži istorijskoj istini, Andrić je provjeravao neke hipoteze za koje nije nalazio odgovora u literaturi. Evo jednog primjera vezanog za pripremu disertacije:

Eto, recimo, interesovalo me da li se muslimanski svet u Bosni bavio zeleništvom. I došao sam do zaključka da se nije bavio, ili se bavio veoma malo. U Sarajevu, na primer, samo se neki Odžaktan bavio tim poslom (Jandrić 1982: 413).

Važan Andićev postupak je istorijska stilizacija – oponašanje određene epohe i njenog izraza radi stvaranja autentičnosti (time se nešto iz prošlosti dočarava nekome u sadašnjosti). Ovaj postupak ne podrazumijeva obavezno, bukvalno i doslovno prenošenje istorijskog materijal bez ikakve obrade, transformacije. Istorijska stilizacija ne vodi istorijskoj istini, već umjetničkoj istini, to je umjetnička istina realne istine. Stvaralačka mašta ovdje igra važnu ulogu, što u velikom obimu pokazuje i TRAVNIČKA HRONIKA³³. Pomoću stilizacije pisac stvara jače predstave, ubjedljivije slike. Ona predstavlja način oživljavanja prošlosti, njome se stvara istorijska patina, boja i prizvuk vremena. U istorij-

³³ Recimo, sve lične osobine junaka (fizički izgled, temperament, moralna pozicija i sl.) plod su Andrićeve mašte. Pisac pronalazi brojne pojedinosti za pojedine junake da bi ih plastičnije i uvjerljivije predstavio. U nekim slučajevima (posebno u opisu Defosea, Abdulah-paše i dr.) on miješa istorijske činjenice sa izmišljenim. Lične osobine manje važnih junaka, njihov karakter i temperament autor izmišlja oslanjajući se na poneku crtu iz izvora. Služeći se maštom Andrić prerađuje građu nađenu u izvorima i dodaje novu, „amplifikujući ili kondenzujući, oživljavajući i dramatiizujući, konkretizujući i slikajući“ (Šamić 1962: 77). Običnu sliku nađenu u nekom izvoru on pretvara u snažan događaj sa jarkim bojama, stvara dramatičnu scenu punu života i emocije. Imaginarnim tvorevinama nastalim na bazi istorijskih podataka mogu biti i čitave glave (kao što je ona o Napoleonovoj abdikaciji). Stranice o Davidovom odlasku u posljednjem poglavlju i refleksije o bosanskim Jevrejima su u potpunosti plod piščeve invencije. U nekim slučajevima toliko modifikuje materijal iz izvora da se on jedva može prepoznati (takva je borba Selima i njegovih dželata). Koji put detalje iz dokumenta konkretizuje i oživljava. Ponekad mijenja red riječi i rečenica, izostavlja jedne lekseme, a dodaje druge. Više o svemu tome v. Šamić 1962: 31, 44, 45, 56, 77, 95, 122, 169, 179, 185).

skoj stilizaciji posebno je važna transformacija objekta oponašanja, a jedan od načina je modifikacija imena i prezimena, čime se i Andrić služi (*David* je promijenjen u *Davil*, *Mitesser* je postao *Mitterer*, *Markovatz* je pretvoren u *Markovac* sl.), anahronizacija³⁴ i dr. Istorijska stilizacija najviše dolazi do izražaja u istorijskim romanima³⁵, u koje spada i TRAVNIČKA HRONIKA³⁶.

13. U Andrićevoj recepciji vremena izdvajaju se sljedeći elementi: odnos prošlost ↔ sadašnjost ↔ budućnost, šta je prošlost, njen značaj, vraćanje u minula vremena, negativan stav drugih prema prošlosti, njeno zanemarivanje, istorija (posebno Bosne), arhive, prikupljanje građe, umjetnik i vrijeme.

14. Okrenut prošlosti Andrić uvijek stoji čvrsto u sadašnjosti i između ova dva vremenska plana ne vidi neku posebnu granicu – prošlost je za njega prethodno stanje sadašnjosti, a sadašnjost nastavak prošlosti. Stoga on ne razdvaja prošlost od sadašnjosti, ne pravi razliku između onoga što je bilo i što je sada, smatrajući da između onog što se desilo u istoriji i onoga što se dešava u savremenosti postoji samo jedna razlika – vremenska, a da drugih ne može ni da bude³⁷.

Radeći tako trudio sam se prema onome što je bilo da budem pravedan, kao što je čovek pravedan prema stvarnom životu, da dam svakom ono što mu pripada i da svakog nazovem njegovim pravim imenom. Za mene nikada nije postojala u tom pogledu razlika između prošlosti i sadašnjosti (Dimitrijević 2010: 35–37). ♦ *Svaki odlomak klesanog kamena koji sam nalazio negde na putu, za mene je nešto govorio*

³⁴ Pod anahronizacijom podrazumijevamo pripisivanje pojedinim ličnostima onoga što nije u skladu sa činjenicama, pojavu istorijske netačnosti i nepreciznosti (evo primjera: Defose je otputovao mnogo ranije nego što se to navodi u romanu, pogrešan je datum dolaska von Miterera u Travnik, Bajazit nije taj koji povjerava Amurata na čuvanje sultaniji Rokساني, već obrnuto i sl.). Čim su u pitanju beznačajne činjenice, Andrić ne vodi mnogo računa o hronologiji (pa, recimo, sva trojica avanturista dolaze u Travnik u isto vrijeme). Kada se radi o važnijim stvarima, pisac nastoji da ne odstupa od izvora. Više v. Šamić 1962: 58, 62, 99, 106, 124, 154, 201.

³⁵ O istorijskoj stilizaciji u jednom od njih v. Tošović 1980.

³⁶ O stilizaciji v. Tošović 1979.

³⁷ Andrić je smatrao da je to djeci najjednostavnije objasniti, što je jednom prilikom i demonstrirao: *I onda sam im naveo jedan očigledan primer. Vidite, kada sam pre rata dolazio u Politiku, ulazio sam u njenu staru zgradu iz Makedonske ulice, posle ovog rata u onu iz Cetinjske, a danas u ovu skoro sazidanu na mesto negdašnje Druge muške gimnazije, u čijem potkrovlju je imao atelje veliki slikar Jovan Bijelić. A sada, na bilo koja vrata da uđete u Politiku, ljubazni domaćini vodiće vas po mnogim hodnicima, a onaj ko ne poznaje te tri zgrade, neće ni opaziti da prelazi iz najstarije u onu posleratnu, kao i u najnoviju, koja je pravi oblakoder. Otprilike, tako sam jednom prilikom deci objasnio da ni ja kao pisac ne znam hoću li opisivanjem događaja zaroniti u davnu prošlost ili isplivati u savremenost, što je za mene svejedno poput onog gosta, kojeg vode kroz hodnike Politike iz tri različite vremenske epohe, a da on to skoro i ne primeti...* (Dimitrijević 2010: 113).

o celini čiji je on deo, i o ljudima koji su se njim služili. Tako je nastala knjiga koju zovemo TRAVNIČKA HRONIKA (Dimitrijević 2010: 36). ♦ – Verujte, iako nikad ne razdvajam prošlost od sadašnjosti, danas teško čitam pisce od pre jednog veka; kod njih je i jezik, i stil, i kompozicija, i sve drugojače (Dimitrijević 2010: 111). ♦ – Vama je poznato da ja u pisanju ne pravim nikakve razlike između života u prošlosti i savremenosti [...] (Dimitrijević 2010: 113). ♦ Pisao sam o onome što se desilo pre stotinu i toliko godina, a što je preda mnom ipak bilo živo kao da je istinski i stvarni život, što je, u stvari, nekada i bio. Jer, između onog što se desilo u istoriji i onoga što se dešava danas, postoji samo jedna razlika – vremenska, drugih razlika ne može ni biti, jer su i to bili ljudi od krvi i mesa, koji su pod drugim društvenim uslovima, razume se, nosili svoju životnu problematiku, ličnu i kolektivnu, nosili svoj identitet, svoju ličnost, kroz taj kratki i ne uvek laki život (Dimitrijević 2010: 36).

15. U Andrićevom tumačenju triju vremenskih ravni – prošlosti, sadašnjosti i budućnosti dominira opozicija prošlost – sadašnjost, dok se budućnost pojavljuje samo u kontekstu ove korelacije. Andrićeva interpretacija vremena dolazi u dva oblika – kao vitalistička i stvaralačka. U vitalističkoj pisac posmatra svoj život i život drugih u vremenskoj perspektivi, a u stvaralačkoj ukazuje na odnos umjetnika prema vremenu.

Jedna od vitalističkih pozicija odnosi se na promjenu odnosa prema vremenu u podmaklim godinama zbog bolesti i liječenja – prije je strepio od najmanje praznine *u moru vremena*, a onda je došla faza u kojoj je to nestalo, kao i želja da se vrijeme skрати i ubrza.

Bolest i lečenje imali su dosta nekih neočekivanih posledica za moj organizam već dosada. Priroda mog sna i spavanja izmenila se potpuno. Nekad je san bio nešto izvan mene, kao neki neprijatelj kojeg je valjalo krotiti, moliti ga, laskati mu, pretiti. Sad je on deo mene, prirodna stvar sa kojom se prirodno sporazumevam i snalazim, bez poremećaja i travica. I moj odnos prema vremenu izmenio se. Pre sam strepeo od najmanje praznine u moru vremena, kao od ponora. Sad te praznine i ne osećam. Ide vreme, i ja sa njim; sve ima svoj čas i svoje mesto. Naročito nema one dosade ni onog nestrpljenja, ni želje da se skрати i ubrza vreme koje prolazi. Čemu ubrzavati dolazak trenutka koji i tako mora doći? Uopšte se moje misli sve manje kreću u budućnosti. Sav sam u sadašnjosti. Samo ponekad, ublaženo i nejasno, mislim na prošlost. I, začudo, ono čega se najčešće sećam i što bih želeo, kad bi se moglo, da vratim – to su letnji dani, sunčanja, kupanja i šetnje po šumama. To je sve (Andrić 1981/16: 152).

Ponekad mu se činilo da ljudski život nije ni prošlost, ni sadašnjost, već pomalo i jedno i drugo.

Gledamo se kao što nismo umeli da se vidimo, i govorimo jedno drugom ono što nismo stigli da kažemo. Plete se niz prizora, čitav život jedan koji nije prošlost, ali nije ni sadašnjost, nego pomalo i jedno i drugo. I to mi smeta da radim, kao što su mi nekad smetale i gonile me iz kuće žive i stvarne strasti (Andrić 1981/16: 552).

Iako se prema napisanim djelima dobija utisak da je Andrić sav u prošlosti (kao pisac istorijskih pripovjedaka i romana, prisno vezan za minula vremena), iako on prihvata činjenicu da je normalno da ljudi u sebi nose prošlost i razmiš-

ljaju o budućnosti, smatrao je opasnim i nezdravim da se živi bar i djelimično u prošlosti i budućnosti jer bi to značilo trovanje trenutka sadašnjosti, čime se ne spašava ništa od onoga što je bilo i što će biti.

Prirodno je da čovek nosi u sebi nešto od dana koji su prošli, prirodno je i da misli na budućnost i da mašta o njoj, ali živeti ma i delimično u prošlosti, ili u budućnosti, opasno je i nezdravo. To znači trovati trenutak u kome živimo, potkradati svoj sadašnji život, ne spasavajući ništa od prošlosti i ne radeći ništa za budućnost. (Andrić 1981/16: 278–279). ♦ I sam pisac istorijskih pripovedaka i romana, prisno vezan sa minulim vremenima, ja ipak nalazim da su ljudi suviše okrenuti ka prošlosti. Uzroci? Prvo, većina ljudi nema dovoljno snage ni istrajnosti da ispita i sagleda budućnost; drugo, sadašnjost je sva u pokretu, protivrečnostima i promenama. Jedino je prošlost bar prividno utvrđena i nepomična, i dopušta nam da na njenim polumračnim predelima smestimo veći deo svojih želja, pogleda, strasti i kajanja. I mi se, po nuždi, time obilno koristimo. Ali, ja osećam da to nije dobro ni pravo (Andrić 1981/16: 278–279).

Stoga čovjek treba da sav bude u sadašnjosti:

Najvećim i najboljim delom svoga bića, glavinom srca i razuma, čovek treba da je uvek i ceo u sadašnjem trenutku, u jedinom pravom i jedinom mogućem svom životu. Naravno, sve je to lako kazati³⁸ (Andrić 1981/16: 170),

tačnije treba da se čvršće veže za nju:

Trebalo bi da čvršće stojimo na tlu sadašnjosti i da se češće i smelije zalećemo u budućnost. Ali, to bi značilo isto što i ostvariti novog čoveka, jer budućnost je njegovo područje (Andrić 1981/16: 278–279).

Budućnost je u Andrićevom tumačenju trougla vremenskih planova manje prisutna jer je smatrao da je u životu čovjek više opsednut onim što je bilo i što jeste nego što treba da dođe: *Pa i čovek je u svakodnevnom životu više opsednut onim što je bilo nego onim što treba da dođe, a što je obavijeno velom neizvesnosti (Jandrić 1982: 53). Međutim, sve tri vremenske dimenzije čine život, neizbežni su dio sudbine i svijeta: A i šta je naš život [...] do uporna igra sa dobrom i zlom, sa prošlošću, sadašnjošću i budućnošću kao neizbežnim delovima sudbine i sveta (Jandrić 1982: 228).*

U trouglu vremena prošlost je pišчев dominantan predmet opserivanja³⁹. Ona je za Andrića isto što i ljepota za ženu, ona je njegov saveznik, to je ono što

³⁸ Druga varijanta glasi: *Dobro je i prirodno sećati se prošlosti i misliti na budućnost, ali živeti ma i delimično u budućnosti ili prošlosti – nezdravo je, čak i opasno. To znači kočiti i potkradati svoj sadašnji život, ne spasavajući ništa od prošlosti i ne čineći ništa za budućnost. Glavnim delom svoga bića, najboljim snagama srca i razuma čovek treba da je uvek i ceo u sadašnjem trenutku, koji je jedini pravi i jedini mogući život koji živimo (Andrić 1981/16: 170).*

³⁹ Za to je imao među piscima niz uzora, recimo: *Fokner je, na primer, držao stranu prošlosti, tvrdeći da ona ne samo što nije mrtva, već, u stvari, nikad nije ni prošla. Kafki*

ne prolazi, što nema reverzibilan karakter (pa da teče iz početka). Prošlost pisac ističe u prvi plan smatrajući da je svako dostignuće vezano na ovaj ili onaj način za nju i da se u opservaciji i tumačenju stvarnosti treba malo odmaknuti od nje da bi se, kao i u gledanju slika, bolje zapazile boje, prostor i oblici.

Ja sam pre svega pisac, a prošlost je za me isto što i lepota za ženu (Jandrić 1982: 39). ♦ Prošlost, to je, valjda, ono što ne prolazi! – reče Andrić (Jandrić 1982: 108). ♦ Sve može, osim da prošlost potekne iz početka (Jandrić 1982: 271). ♦ Moja je vrlina u tome [...] što sam prošlost prihvatio za saveznika (Jandrić 1982: 328). ♦ [...] kod mene ima izvesne sličnosti sa gledanjem slika: treba se malo odmaknuti da bi se bolje zapazile boje, prostor i oblici! (Jandrić 1982: 108). ♦ Svako ljudsko postignuće vezano je na ovaj ili onaj način za prošlost. Ona nas obuzima kao minulo vreme, kao ljudi koji su davno pomrli i od čije smrti svi mi pomalo živimo (Jandrić 1982: 71).

16. U odnosu prošlost ↔ sadašnjost ↔ budućnost Andrić ističe: **(a)** da su prošlost, sadašnjost i budućnost dijelovi beskrajnog vremena koji prelaze jedni u druge: Za mene su budućnost, sadašnjost i prošlost delovi jednog beskrajnog vremena u kome ono što mi zovemo prošlošću postaje začas sadašnjost ili budućnost – i obratno! (Jandrić 1982: 294); **(b)** da je sadašnjost nekad bila budućnost i da će se nekad zvati prošlost: A onda se setim da su i ta prošlost i ta budućnost sačinjene od neke i nečije sadašnjosti, da je i ova naša sadašnjost jednom bila budućnost i da će se nekad zvati prošlost – i svet mi dođe tesan i strašan kao klopka (Andrić 1981/16: 65); **(c)** da je sadašnjost podložna mijenama svake vrste, sve dok se ne pretvori u prošlost: Redosled i kakvoća stvari koje su se nataložile i čine prošlost teško se i retko menja; sadašnjost je, naprotiv, podložna menama svake vrste, i to će trajati sve dotle dok se i ona, najzad, ne pretvori u prošlost (Jandrić 1982: 88); **(d)** da prošlost ima prednost u odnosu na sadašnjost:

– Prednost prošlosti nad sadašnjim trenutkom je u tome [...] što kod nje nailazimo na proverenu lepotu kakve ne može odmah biti u onome što j e nastalo danas ili juče (Jandrić 1982: 294).

se, opet, nikako nije sviđala sadašnjost. Prezirao ju je svim svojim bićem. Tek kad proučite celokupno njegovo delo, videćete zašto je on bio takav. Za njega je sadašnjost sablasna i sav je Kafka nekako u tom znaku. To se, pre svega, može videti u piščevim dnevnicima koje mnogi istoričari književnosti smatraju njegovim najboljim delom, a i pisma su mu lepa, slična onima koje je svojevremeno pisao Flober... Vidite, ja se i sad sećam priče jednog Višegrađanina o tome kako je služio u austrijskoj vojsci. On je svakog dana prelazio preko mosta idući na stražu. Svaki put, pričao mi je taj Višegrađanin, bacao bih s mosta u vodu po jedan metak i tako odmogao Austriji! Zar to nije deo naše prošlosti, put na koji se uvek treba vraćati... (Jandrić 1982: 57). ♦ Ne zaboravite Jonsona, s kojim se ja ne slažem, ali ni Aurelija Augustina koji je davno kazao: „Što mi je sada jasno i očevidno, to je da ne postoje ni budućnost ni prošlost, i da se ne može s pravom reći: tri su vremena – prošlo, sadašnje i buduće, nego bi se možda moglo reći: tri su vremena – sadašnje u prošlosti, sadašnje u sadašnjosti, sadašnje u budućnosti.“ (Jandrić 1982: 294).

Andrić nije odvajao prošlost od sadašnjosti, između njih nije pravio veću razliku, već ih je smatrao jedinstvenom cjelinom. Stoga nije ni zapažao kada je prelazio iz jedne vremenske dimenzije u drugu.

Ako dobro promislim, vidim da nikada u svom radu nisam odvajao prošlost od sadašnjosti. Krećući se, i ne primetim kad prelazim iz sadašnjosti u prošlost ili obratno. Za mene je to jedan jedinstveni živi život moje zemlje koji prikazujem čas u sadašnjosti, čas u prošlosti. I ne pravim nikakve razlike. Jer, isti zakoni vladaju u sadašnjosti; menjaju se kostimi, naravi, običaji, govor, a život ostaje. Ne dvojim prošlost od sadašnjosti: čovek je čovek nezavisno od toga da li je on mrtav sto godina ili je i danas živ. Za mene je on bosanski čovek koga sam opisivao (Andrić 1994: 59–60).

Na samom TRAVNIČKE HRONIKE pisac je povezao prošlost i sadašnjost time što je napisao: *U Beogradu aprila meseca 1942. godine*. Ovom paratekstemom asocijativno je stvorio interakciju između vremena opisivanja i vremena događanja.

17. U vezi sa pitanjem prošlosti Andrić ističe da ona pripada samo njemu i da su minuli životi i događaji jedini koji uistinu postoje jer imaju svoje dimenzije i ne mogu slagati niti prevariti. Bez prošlosti on bi bio potpuni i pravi mrtvac.

Ono što je prošlo za mene je, u stvari, jedino jasno i jedino – moje. Minuli životi i događaji jedini su koji, uistinu postoje, jer imaju sve svoje dimenzije i ne mogu slagati ni prevariti; može se samo ljudski sud o njima menjati, ali oni sami ostaju takvi kakvi su, verni i jasni, nepromenljivi i večiti, posvećeni smrću i nestanku, a vezani za život zauvek i nerazdvojno (Andrić 1981/16: 79). ♦ Ne dolazi i neće doći. Ne znam zašto pogledam na sat. Nemoguće je da dode. Od te nemogućnosti sačinjen je sav moj današnji život i svet. Tu je samo još u prošlosti. Bio bih zaista potpun i pravi mrtvac da prošlost ne postoji. Tako živim na ivici nepostojanja, to jest u prošlosti, i u pustinji mog punog saznanja da ona ne dolazi, da ne može, da neće nikada doći (Andrić 1981/16: 576).

Andrić se osvrće i na kritike da, zbog orijentacije na prošlost, nije moderan pisac:

– Meni su [...] mnogi prebacivali da nisam baš u najboljem savezu sa sadašnjošću i da se zato vraćam u prošlost. Ja mislim da to nije tačno. Pitanje je kako ko shvata prošlost (Jandrić 1982: 53). ♦ Ma, ostavite se Vi inata. Svet je surov. A što se prošlosti tiče, ako duže u njoj boravite, proglasiće vas za odsutnog... niste tobož savremeni i bežite od života! (Jandrić 1982: 109).

Pisac je vrlo često ukazivao na značaj prošlosti, smatrajući, između ostalog, da ona može pomoći u prevladavanju mnogih nesporazuma u savremenosti.

Znate, kad bi naš svet više znao o prošlosti, ja verujem da bi nestalo i mnogih današnjih nesporazuma. Mnoge pojave o kojima se sada govori, na žalost često s takvim površnim prilazom i neukošću da to zabrinjava, nisu nastale tek danas, već mnogo pre nas, i one se mogu ukloniti jedino dugim i strpljivim radom (Jandrić 1982: 55).

Njemu je posebno smetao negativan odnos nekih savremenika prema prošlosti, njeno zanemarivanje i ignorisanje⁴⁰.

[...] *ne mogu ostati ravnodušan kada kod nekog pisca, pogotovo kod onoga koji se odskora zakopitio pameću, naiđem na odvratnost prema prošlosti. Govorio sam vam o Vilsonu koji, opet, od prevelike ljubavi prema prošlosti ide u krajnost, pa veli: „Sadašnjost je krivokletnička, a ne prošlost“* (Jandrić 1982: 71). ♦ A potom je Andrić izrazio žaljenje što naša literatura svoje stranice najmanje posvećuje prošlosti, gde u književnosti sveta imamo sjajne primere: – *Pogledajte samo Puškina, Valtera Skota, Viktora Igoa, Henriha Sjenkjeviča, da navedem samo nekoliko imena. A naša novija literatura većinom je okrenuta kritici perioda između dva rata ili Drugom svetskom ratu. Zato nije ni čudo što mladi smatraju da od tih dana počinje naša istorija...* (Dimitrijević 2010: 113).

Nije mu se sviđalo ni zapostavljanje prošlosti u školi.

– *Nevolja je – kaže Andrić zamišljeno – što se u našim školama zanemaruje izučavanje prošlosti. Ja sada zbog očiju sve manje čitam savremenike, ali baštinu i dalje proučavam i pratim. Dok u meni ima snage i života proučavaću prošlost, od koje, na žalost, naš svet beži, a to je upravo osobina perifernih ljudi* (Jandrić 1982: 57).

On je isticao da se prošlosti ne treba stidjeti⁴¹ i da neki koriste prošlost da bi nešto negirali što je prije njih nastalo⁴².

Slušam ponekad na radiju redovnu emisiju „Stvaraoci i dela“. Tu je često govor o naučnicima ili umetnicima koji su živeli neshvaćeni i umrli nepriznati. Autori tih čitulja govore tronuto i sentimentalno, ali obično s visoka, kao pronicljivi kritičari prošlosti i hrabri osvetnici „stvaraoca“ o kome je toga dana reč. Tako ti nesrećni stvaraoci iz prošlosti imaju dve nesreće: prvo, svoj tragični stvarni život u prošlosti; i drugo, svoju tragikomičnu biografiju pred današnjim slušaocima radija (Andrić 1981/16: 305).

⁴⁰ Sam Andrić se plašio osude savremenika zbog njegovog čestog vraćanja prošlosti: „Za to je osuđivao i sebe kao pisca, koji se stalno vraćao u prošlost, plašeći se osude savremenika [...]“ (Dimitrijević 2010: 141).

⁴¹ Što se vidi i iz sljedećeg razgovora sa Ljubom Jandrićem:

– *Jedikule je zatvorena za posjetioce.*

– *To se Turci sigurno stide svoje prošlosti. Zašto da se stide? Pa, molim vas, sve su imperije imale svoja gubilišta i tamnice. Bez toga nisu mogle ni steći ni održati glas velike sile. Pa ni crkva u stvaranju svoje „duhovne imperije“ nije, na žalost, imala nimalo mekše srce. Rekao sam mu da sam u Brusi, kako mi je savjetovao, posjetio Muratovo turbe; tu nigdje nije napisano da je Murat poginuo na Kosovu, a čovjek koji nam je tumačio mezare Bajazitovih žena reče da nije siguran da su to Lazareve kćeri.*

– *E, to kod Turaka ne valja. Kriju, neće da priznaju, a to je osobina duhovno skučenog sveta* (Jandrić 1982: 273).

⁴² Imao je u vidu birokrate kojima je potrebna prošlost da bi negirali sve što je nastalo pre njih, čak i samu istoriju (Jandrić 1982: 109).

18. O istoriji Andrić je često pričao sa euforijom⁴³. Iako ciklično ponavljanje događaja leži u osnovi njegovog viđenja istorije, ona za njega nije predstavljala ponavljanje prošlosti, već *pokušaj da se obnovi igra*. Andrić nalazi dvije mrlje u istorijskoj nauci: kratkovidno i skućeno gledanje i proizvoljnu procjenu već utvrđenih vrijednosti. Smatrao je pravom istorijom samo ono u šta *nije bilo moguće smjestiti naše zasluge*.

Za mene istorija nije ponavljanje prošlosti; pre bi se to moglo nazvati pokušajem da se obnovi igra. Kratkovidno i skućeno gledanje na vreme i prostor, gde se svetovi u koje bi trebalo verovati, ruše i ponovo stvaraju, i proizvoljna procena već očvrslih vrednosti, dve su osnovne mrlje koje mi, pojedinci, unosimo u naša rasuđivanja o istoriji, grčevito se boreći da za sebe obezbedimo što veći komad zemlje i neba. Zato je najbliža istini povest o onim minulim vekovima i poodmaklim razdobljima u koja je nemogućno smestiti naše zasluge. Znaite, veliki kineski pisac Lu Hsin ne bi se složio sa mnom. On veli: Nema smisla živeti u prošlosti... nada leži u budućnosti“. Na drugoj strani, Borhes će tvrditi sasvim drugačije: „Sadašnjost je neodređena, budućnost je realna samo kao sadašnja nada, prošlost je realna samo kao sadašnja uspomena“ (Jandrić 1982: 190).

Tvrdio da je u Evropi teško naći zanimljivije područje od Bosne, koja je neiscrpno vrelo za generacije i generacije pisaca.

– Teško je u Evropi naći zemlju koja bi bila tako zanimljiva kao što je Bosna. Uplitanje svetova, sukobi, sudbine i zbivanja – sve je to podizalo deo po deo ove balkanske zemlje. U narodu sam zabeležio rečenicu koja bolje od svih istorijskih i socioloških rasprava govori o Bosni i njenoj prošlosti: „Otac mi klanja, majka mi se krsti, a ja gledam pa se kamenim!“ Eto, to je povest Bosne. Reč je o vremenu kad čovek nije bio siguran u kojoj će se veri roditi, a u kojoj umreti. Ako podete za njenim imenom, ko zna na šta ćete sve naići (Jandrić 1982: 179). ♦ Istorijska prošlost moje zavičajne Bosne je neiscrpno vrelo i za nove naraštaje pisaca koji će, uveren sam, proširiti još više svoje horizonte na polju literature... (Dimitrijević 2010: 44).

Za izradu istorijskih romana tipa TRAVNIČKE HRONIKE Andrić je smatrao veoma važnim rad u arhivama, pri čemu je izražavao žaljenje što neki gledaju na arhivistiku kao na sluškinju istorije: *Unositi svetlost naučne istine u događaje prošlosti, znači služiti sadašnjosti. Stoga arhivska dokumenta nisu mrtva, siva i uzaludna...* (Dimitrijević 2010: 82). Andrić je ukazivao i na važnost arhiva za buduće naraštaje: [...] *bilo bi poučno za buduće generacije da saznaju kako se od arhivske građe i svoje vizije može napisati istorijska hronika* (Dimitrijević 2010: 26). On je isticao znanje stranih jezika kao bitnu pretpostavku za prikupljanje i obradu istorijske građe.

⁴³ „Ivo je danas imao izgleda neku vrstu euforije razgovora o istoriji i istorijskim temama, što sam i ranije u nekoliko mahova doživljavao, i uvek verovao da je to posledica njegovog svežeg traganja po arhivama i enciklopedijama radi nekih proveravanja materijala koji bi da koristi za neko svoje delo, neku svoju ličnost, mada mi je samo jednom, koliko se sećam, tako nešto sam kazao, priznao. Danas je posebno bio oran za takav razgovor [...]“ (Paunović 2004: 34–35).

– *Ja sam [...] kao diplomatski službenik ili radoznao turist dosta putovao po stranom svetu i morao sam se često služiti stranim jezicima. Pored diplomatske službe, znanje stranih jezika znatno mi je pomoglo u traganju za izvornom građom o istoriji Bosne; ja sam dobar deo mladosti i života proveo po arhivama i bibliotekama u Budimpešti, Krakovu, Carigradu, Beču, Rimu, Vatikanu, Madridu, Berlinu, Parizu i drugim gradovima Evrope* (Jandrić 1982: 184–185).

Rad u arhivi smatrao je važnim dijelom pisanja književnih djela na istorijske teme:

– *Ne sviđa mi se to vaše cunjanje po mojoj prošlosti – reče smijući se. – Ali moram priznati: kad neko cunja po arhivima, ne mora uspeti, ali ako ne cunja, ni slučajno mu se ne može desiti da uspe. Eto, vidite, ja sam pisao i prikaze o pozorišnim predstavama, ja sam se u mladosti, doduše kao amater, bavio i glumom, i ko će znati šta sve nisam pokušavao. To je prirodno za mladog čoveka. On je kao iskrčena njiva: treba mnogo semena baciti da bi se videlo koje žito najbolje uspeva* (Jandrić 1982: 375).

Andrić je tvrdio da je novim generacijama pisaca mnogo lakše prikupljati istorijsku građu jer su im dostupni različiti izvori (enciklopedije, zbornici, naučni radovi, leksikoni, prepiska i dr.) do kojih je u vrijeme pisanja njegovih velikih romana teško bilo doći.

U vezi sa odnosom umjetnika i vremena Andrić je smatrao da je, možda, dobro da umjetnost poriče vrijeme.

A ko će znati – sliježe ramenima Andrić – kad je umetnost u pitanju možda treba poricati vreme. Otuda sam sve više sklon da poverujem Sartru koji tvrdi da je vreme samo jedna iluzija i ništa više, da je budućnost, u stvari, neobičan aspekt prošlosti u čovekovim očima (Jandrić 1982: 190).

Razliku između pisca i istoričara Andrić vidi u tome što istoričar dolazi na kraju čina da bi prebrojao mrtve i ubilježio ime pobjednika, a pisac je taj koji daje pouku i pomaže ljudima *pre zla*.

Za mene mnogi kažu da sam pisac-istoričar. [...] Međutim, istoričari dolaze na kraju čina da bi prebrojali mrtve i ubeležili ime pobjednika – razume se da neko mora i to, ali pisac je taj koji daje pouku i pomaže ljudima pre zla. Čini mi se da se tu negde krije moć i nemoć književnosti. A dokle god traje svet biće zla i potrebe da se branimo od njega. U namerama čovekovim da se odupre sili i poniženjima svake vrste, literatura može mirne duše da kaže da je najmanje grešila (Jandrić 1982: 39)⁴⁴.

Andrić je zastupao stav da pisac mora biti realan u procjeni svoga djela i da je vrlo opasno izgubiti mjeru u vrednovanju sopstvene veličine⁴⁵.

⁴⁴ Meša Selimović je jednom rekao Andriću ovo: „Ti si nam, Ivo, među prvima podmetnuo prošlost kao pokajanje, ti i Isidora!“ (Jandrić 1982: 271).

⁴⁵ Otud i ovakav kritički sud, a u vezi sa objavljivanjem knjige o Desanki Maksimović, koju je smatrao dobrom pjesnikinjom: [...] *pitam se da nije ta knjiga o njenom životu i delu došla pre vremena? Morate da me razumete, jer ste i sami pisac. Ne mogu se sa živim čovekom praviti književni opiti. Vi znate da u svakom mom književnom delu ima*

– Moja je vrlina u tome što sam celog života znao da se divim drugima – nikad sebi, i da cenim lepotu već stvorenih i potvrđenih dela koja su grejala dušu mnogim ljudima pre mene; [...] U početku, još u doba mojih prvih književnih pokušaja, kad god bih u sebi osetio pomaljanje uzvišenosti znao sam da su me uhvatili u krivnji i crveneo sam od stida, kao hanumica. Tako su počinjali moji obračuni sa sobom. Lasno je hvaliti se, najteže je biti svoj sudija! (Jandrić 1982: 328).

Ublaženo (modalno) tvrdio je da je u pričama, usmenim i pismenim, i sadržana prava istina čovječanstva:

Možda je u tim pričama, usmenim i pismenim, i sadržana prava istina čovečanstva. I možda bi se iz njih mogao bar naslutiti, ako ne i saznati, smisao te istorije. I to bez obzira na to da li obrađuju prošlost ili sadašnjost (Andrić 1981/12: 70).

19. Bitna Andrićeva orijentacija u TRAVNIČKOJ HRONICI, tipična za čitavo njegovog stvaralaštvo, jeste indukcija: izvođenje iz pojedinačnih slučajeva opštih zaključaka, generalizacija individualnog, izvlačenje iz konkretnog šireg smisla. Taj postupak Andrić primenjuje i u autorecepciji TRAVNIČKE HRONIKE te posebno ističe potrebu:

a) izdizanja pisaca iznad lokalnih okvira

Svaki čovek ima svoju zemlju gde polaže ispit svog života. Nije važno zove li se Travnik, Rim, Pariz ili Carigrad. Ako pisac uspe da iz tog kraja izvuče širi smisao, znači da je uspeo u svom poslu. U protivnom slučaju ostaje lokalni pisac“ (Dimitrijević 2010: 43).

b) traženja opštih vrijednosti

Kad i o sitnim stvarima pišete, njih treba podići na nivo opštih vrednosti života. To je jedan od osnovnih zahteva umetnosti (Jandrić 1982: 368).

c) nalaženja mjere

Ali, sve što pišete ili nameravate napisati trebalo bi da ima neku urođenu meru. Ja sam ta iskustva sticao u mucu, nisam imao od koga da učim. Mihi je imao pravo kad mi je jednom kazao: „Kad sve saberem, vi mi nekako izgledate kao samouk!“ Pa i jeste tako (Jandrić 1982: 368).

20. Važan Andrićev narativni postupak je oživljavanje⁴⁶, za koji sam pisac kaže:

ponešto lično, pomalo i biografsko. Pa kako sam je uvek pisao istinu, bilo da je reč o prošlosti ili savremenosti, eto dovoljno materijala za moje buduće biografe (Dimitrijević 2010: 107).

⁴⁶ „Na pitanje jedne mlade nastavnice da li je TRAVNIČKA HRONIKA rađena na osnovu istorijske građe ili je samo dočarana atmosfera vremena, on joj odgovara da je istorijska dokumentacija bila samo okosnica. Oko nje je upleo što je godinama saznavao, slušao i video o životu naših ljudi iz prve polovine prošlog veka, naših ljudi uopšte. No to nije sve. Andrić nastavlja: *A samo po sebi se razume da je tada trebalo tek oživeti sve te ličnosti, dati im lične karakteristike i temperament, što se iz istorijskih podataka ne vidi i što je zaista trebalo dočarati. A to i jeste pravi posao svakog pripovedača i romanijera, pa sam ga radio kako sam mogao i umeo*“ (Mučalica 1989: 305).

Tome treba dodati, naravno, i sve ono što čovek mora da učini da bi sve te ljude, koji su mrtvi i koje nisam poznavao – postavio na noge da stoje, da hodaju, da govore i da delaju. Trebalo im je na neki način udahnuti dušu, a to i jeste možda najteži deo posla, jer bi inače čitali istoriju koja govori da je od 1806. do 1814. bio taj i taj konzul, a ne bismo čitali roman koji treba da nam kaže i nešto više (Dimitrijević 2010: 36).

Svaku svoju priču Andrić je oživljavao nekim podatkom, ličnim doživljajem (Radujkov 1976: 126).

21. U šturom komentarisanju dijelova i elemenata TRAVNIČKE HRONIKE najviše je govorio o Travniku i pojedinim likovima.

22. Travnik, u kome se odvajaju događaji iz HRONIKE, bio je rodno mjesto koje Andrić nije ni zapamtio jer ga je gotovo odmah nakon rođenja napustio. U taj grad se vratio ne svojom voljom – interniran je u njega nakon puštanja iz mariborske kaznionice (proveo je oko osam mjeseci u zatočeništvu u Mariboru – od sredine avgusta 1914. do sredine marta 1915)⁴⁷. Ali kada je taj grad ušao u njegovu *unutrašnju radionicu*, on ga je

[...] zavoleo tako vrteći se neprestano oko istih kuća, istih brežuljaka, iste reke, dok sve to nije počelo da govori, da se kreće. Koliko sam u tome uspeo, mogu da sude sami čitaoci. Ali da sam se trudio, to mogu opet da kažem, jer sam se na taj način nekako srodio sa ovim gradom, koji sam, u stvari, iako sam u njemu rođen, malo poznavao“... (Dimitrijević 2010: 36).

Kao i na drugim mjestima, Andrić generalizuje Travnik i izvlači opšti zaključak:

Mislim da čovek piše o svojoj „maloj domovini“ iz jednostavnog razloga što je bolje poznaje. I nije rečeno da sve što piše mora imati lokalnu boju. Jedno lice iz moje TRAVNIČKE HRONIKE kaže: „Ovo nije Travnik, već Pariz, Jerusalim“. Svaki čovek ima svoju zemlju gde polaže ispit svog života. Nije važno zove li se Travnik, Rim, Pariz ili Carigrad [...] (Dimitrijević 2010: 43).

On, između ostalog, ukazuje na sličnost između Travnika, s jedne strane, i Bosne i Balkana, s druge: *Sva je Bosna slična Travniku. Uostalom, ceo Balkan je takav* (Jandrić 1982: 433).

⁴⁷ U razgovoru sa Ljubom Jandrićem Andrić ovako opisuje dolazak u Travnik i prve utiske o njemu: *Zamislite sužnja, uz to još i bolesnog mladića, koji je doputovao u Travnik, sam, bez prebijene pare u džepu i bez ikoga svoga u gradu u kome je rođen. Na ulazu u varoš zanela me ova slika kojoj sam ostao dužan sve dok knjigu nisam napisao: kad bolesnog i uvređenog čoveka zanese neka slika, ona ostaje kao trajan pečat sve dok u vama ima života! Zamislite tog istog mladića koji docnije nekoliko puta dolazi u Travnik, opet sam, s beležnicom u ruci, luta ulicama i pred radoznalim svetom unosi podatke o varoši, vezirima, džamijama, nazivima ulica i zgrada. Bojao sam se da mi štogod ne pro-makne. Petnaest godina nosio sam prtljag svojih papira, a onda u Beogradu, u doba oku-pacije, počele su strahovite muke pisanja. Najteže je bilo prikazati ljude, njihovu meru i granicu, preneti u roman boju i nasleđe kasabe* (Jandrić 1982: 173).

Andrić ističe da je kod Giljferdinga⁴⁸, našao interesantan opis Travnika, koji je ruskom putopiscu ličio na dekorisanu pozornicu:

– *Kod Giljferdinga sam – nastavih sa svojim sada već ne i okolišnim pitanjem, naišao na dosta zanimljiv opis Travnika, koji ruskom putopiscu liči na dekorisanu pozornicu.*

„Na jednom mjestu, gdje put čini okuku, neočekivano nas iznenadi divan prizor. Kao iz zemlje, naglo nas zabljesnuše sjajne konture zidova i minareta, koje opazismo pred sobom – poprijeko u klisuri. Ova slika je upečatljivo bljesnula pred našim očima. Građevine, osvijetljene suncem u zalasku, tako su izrazito odskakale od tamne klisure da mi se činilo kao da se pred nama podigla dekorisana pozornica“ (Jandrić 1982: 174).

ali se čudi da ovaj putopisac nije zapazio neke važne detalje:

[...] *gotovo je neshvatljivo da taj isti Giljferding među onolikim kulturnim blagom u Travniku zapazi samo nekog tamo bezveznog bega i njegovu kuću. To su, bezmalo, jedine stvari koje su mu se dopale u starobosanskom vezirskom gradu. Prosto da čovek ne poveruje. Mogu, eto, i putnici, uz to još i od pera, da ne vide ono što se ni u snu ne bi smelo preskočiti* (Jandrić 1982: 174)⁴⁹.

⁴⁸ Njega ne pominje Šamić (1962).

⁴⁹ U zabilježkama za pripremu doktorske disertacije Andrić se na nizu mjesta vraća na Giljferdinga. Recimo:

– *Nećete mi verovati, ovde je, baš u Kiseljaku, pre nas, davne hiljadu osam stotina pedeset i neke boravio Aleksandar Giljferding. I znate li šta je, otprilike, napisao: „Možda će i ovde nekad procvetati život, možda će se podići hoteli i otvoriti dućani“. Ovaj pronicljivi putnik pogodio je mnogo toga. Da on kojim slučajem ustane iz groba i ponovo dođe u Bosnu, pa da navrati i u Kiseljak, uverio bi se da nije imao pravo na sumnju i da su se skeptična predviđanja njegova ostvarila posve. Eto još jednog primera koji govori o tome kako literatura može da otvori vrata budućnosti pre svih i svakoga* (Jandrić 1982: 172).

Od srca smo se smijali, kad je stao da nam iznosi anegdotu o jednom starom bosanskom konačištu:

– Ko zna, možda je baš ovde, pred sjemečkim hanom ruski putopisac Aleksandar Giljferding, sredinom prošlog veka vodio onaj čudni razgovor s handžijom. Taj dijalog pruža pravu sliku ondašnjeg materijalnog i duhovnog stanja koje je vladalo u Bosni. Tek kad se uzme u obzir da se to zbilo uoči sloma Otomanske Imperije, moguće je shvatiti taj neverovatni razgovor između jednog stranca i domaćeg konakdzije. Nisam posve siguran da li ću vam izneti sve pojedinosti, ali kod Giljferdinga možete naći to mesto. Dakle, pojavi se pred veće ruski putnik i onako s konja upitaće vlasnika:

– Imate li konak?

– Ima! – odgovoriće handžija.

– Ima li buva?

– Ima! Će ste još u Bosni vidjeli konak brez buva!

– Uh!

– Onda spavaj napolju, tamo ih nejma!

Poznato je kako je vezirov grad Andrić opisao u romanu: stara bosanska varoš ukazala mu se kao upola rasklopljena knjiga:

*Njihov grad, to je u stvari jedna tesna raselina koju su naraštaji s vremenom izgradili i obradili, jedan utvrđen prolaz u kom su se ljudi zadržali da žive stalno, prilagođavajući kroz stoleća sebe njemu i njega sebi. Sa obe strane ruše se brda strmo i sastaju pod ostrim uglom u dolini u kojoj jedva ima mesta za tanku reku i drum pored nje. Tako sve liči na **napola rasklopljenu knjigu** na čijim su stranicama, s jedne i druge strane, kao naslikani, bašte, sokaci, kuće, njive, groblja i džamije (Th-Gralis),*

a u razgovoru sa Ljubom Jandrićem predstavio ga je u istorijskoj perspektivi:

– *Stotinu pedeset i tri godine stolovala je vezirska uprava u ovoj varoši; od 1697. sve do 1850, čini mi se. Prvu vezirsku stolicu preneo je ovamo Halil-paša, jer su Sarajevo spravile sa zemljom čete Eugena Savojskog. U vreme vojnog jačanja Bosne u Otomanskom Carstvu, Ferhat Sokolović, prvi paša bosanski, preneo je namesničku stolicu iz Travnika u Banju Luku, a Šahin-paša ju je docnije vratio u Travnik. Od tada se tu izmenjalo blizu osamdeset vezira, što znači da uprava jednog vezira nije u proseku trajala ni pune dve godine.⁵⁰ Nikad se nije moglo znati čiji će se konci smrsiti nad vezirovom glavom. Neki nisu ni osvanuli u Travniku, a već su bili smenjeni. Tako je jedan došao do Priboja i tu ga je stigao sultanov ferman kojim mu je javljeno da je smenjen i da se odmah vrati u Stambol. Pa su Travničani uz kahvu zbijali šalu: „Koji je vezir najbolji?“ – „Najbolji je onaj što se iz Priboja vratio!“ Uopšte uzevši, u Turskoj se kratko ostajalo na vlasti. Takve su bile prilike u carevini: dosta stvari počivalo je na ogovaranjima, mitu, spletkama, tako da ničija glava nije bila sigurna. Inače, Omer-paša Latas je, kako kažu istoričari, pokorivši kapetane, 1850. godine vratio vezirsku stolicu iz Travnika u Sarajevo. Tako je Saraj, kako su ga Turci zvali, najposlije i zvanično postao glavni grad bosanskog alajeta koji je ulazio u sastav moćne Otomanske Imperije (Jandrić 1982: 175–176)⁵¹.*

– Dobro, namestite mi ležaj u dvorištu! A imate li šta za jesti?

– Ima, bolan, što god želiš!

– Ima li mleka?

– Jok, nejma!

– Pa eno krava tamo!

– Ko će, bolan, u ovo doba krave musti!

– Ima li mesa?

– Jok, nejma!

– Pa šta onda imate?

– Ima svašta, bolan, kad ti kažem!

– Pa šta to svašta imate?

– Pa ima, eto... somuna i rakije! (Jandrić 1982: 216).

⁵⁰ U razgovoru sa pojavljuje gotovo ista izjava: *Jer poznato je, na primer, da je prošečan vek vladavine travničkih vezira bio svega nešto više od dve godine* (Jandrić 1982: 153).

⁵¹ Više o Travniku u djelima Iva Andrića v. Popadić 1980.

23. Neki motivi iz HRONIKE su za Andrića toliko značajni da ih ponekad smješta u aktuelna zbivanja oko sebe. Takva je, recimo, *Lutvinina kahva*⁵², o kojoj pisac govori u vezi sa nazivom novih hotela u Višegradu i Travniku:

– *Šta im bi* – reče kad se odmakosmo od prozora i sjedosmo na divan – *da ovom hotelu nisu dali ime Lotikin hotel. Nemci bi jedva dočekali da upotrebe ime sa glasom prošlosti. Takav propust, videćete, napraviće i Travničani sa svojim hotelom.*

Hotel „Orijet“ u Travniku. Andrić je žalio što ovaj hotel nije dobio ime „Lutvina kahva“ ili „Pod lipom“, „Sofa“ ili „Konak“ (Jandrić 1982: 199)⁵³.

24. Pošto je jedna od centralnih Andrićevih tema Bosna i buduća da je radnja romana smještena u njoj, Andrić će joj se vraćati u autopercepciji TRAVNIČKE HRONIKE i drugih djela. On će, recimo, konstatovati:

– *Nije potrebno isticati da je skoro ceo moj književni rad vezan za Bosnu kojoj mnogo i danas dugujem. Istorijska prošlost moje zavičajne Bosne je neiscrpno vrelo i za nove naraštaje pisaca koji će, uveren sam, proširiti još više svoje horizonte na polju literature...* (Dimitrijević 2010: 44).

– *U moje vreme* – kaže Andrić – *Bosna je drugačije izgledala. Svud su bili samo crni krovovi sačinjeni od trave, suve paprati ili šindre. Beda je bila domaćin na svakom ili gotovo svakom ognjištu. Niko nije davao, samo se uzimalo. U narodu se govorilo: „Turčin ćordom, fratar torbom!“ (Jandrić 1982: 171).*

25. U TRAVNIČKOJ HRONICI postoji stotinjak likova, koji se mogu podijeliti na dvije opozicione grupe – domaći ljudi i stranci. Domaći dolaze u tri skupine: konfesionalno-etničkoj (muslimanska, jevrejska, katolička i pravoslavna), administrativnoj (u turskoj upravi i vojsci) i konzularnoj (pomoćno osoblje u konzulatima). Tri su osnovne grupe stranaca – Turci (veziri), Francuzi i Austrijanci. Sporedni skup čine Italijani, Mađari, Poljaci i dr. Globalno svi likovi obrazuju sedam grupa: 1. O s m a n l i j e, p r i p a d n i c i v l a s t i i u p r a v e – a) sultani Selim III), b) veziri – Husref Mehmed-paša (zvani Topal-paša, prvi vezir), Ibrahim Halimi-paša (drugi vezir), Siliktar Ali-paša

⁵² „Setivši se da je Andrić Lutvinom kahvom započeo i završio TRAVNIČKU HRONIKU saznajem od Gafića da je naš nobelovac posle obilaska svog rodnog grada u jesen 1962. godine ovde svratio da se odmori u bašti pored „plave vode“. I dok je iz fildžana nalivao i pio crnu kafu, raspoloženi Ivo Andrić, ispod hladovitog i hučnog izvora Šumeća, pričao je okupljenim meštanima o istorijatu nastanka svoje TRAVNIČKE HRONIKE [...]“ (Dimitrijević 2010: 34).

⁵³ Drugi objekat nije vezan za TRAVNIČKU HRONIKU – Andrićeva rodna kuća, ali piščev stav prema njenoj obnovi pokazuje koliko je bio skroman: „*Ali* – dodade – *što se tiče moje rodne kuće, već sada sam uveren da su pogrešili u dvema stvarima, iako znam da tako mora da bude: prvo, kao što se zna, ja sam rođen u sirotinjskoj kući, a ovo što oni prave daleko je od bede; drugo, gde ste videli da kafana ide zajedno s bibliotekom? Nije moje da kudim i da se zameram ljudima. Bojim se. Neki đavo mi ne da mira. Kafana će biti uvek puna, biblioteka prazna* (Jandrić 1982: 379–380). O Memorijalnom muzeju I. Andrića u Travniku v. Topalović 1978.

(novi (treći vezir), **c**) paše, begovi i dr. turski dostojanstvenici – Abdulah-paša Defeterdarija, Sulejman-paša Skopljak (vezirov ćehaja), Hamdi-beg Teskere-džić, Junuz-beg (silahdar), Mustaj-beg Miralem, Nail-beg (derventski kapetan), Resim-beg (travnički kajmakam), Sulejman-beg Ajvaz, Tahir-beg (zvani Bunar efendija, vezirov tefterdar), Ahmet-beg Cerić (novski kapetan), age – Ibrahim-aga (kantardžija), drugi – Karahodža, Kapidžibaša, Ekrem (vezirov dželat), Baki (zvani Kaki; haznadar), Ibrahim hodža (vezirov prijatelj), kavaz Husein, Behdžet (komandant vezirove pratnje), Abduselam efendija (travnički muderis), Asim-efendija (zvani Peltek (tefterdar kod Ali-paše), Ibrahim efendija; 2. **F r a n c u z i** – konzuli, članovi njihovih porodica i konzularno osoblje: Žan Baptist Etjen Davil (Jean Baptiste-Etienne Daville, francuski generalni konzul), gospođa Davil, Pjer (Davilov sin), Žan-Pol (Davilov sin), Žil-Fransoa (Davilov sin), Auguste-Francois-Gerard (Davilov novorođeni sin u Travniku), Evgenija-Stefanija-Anuncijata (Davilova kćerka, rođena u Travniku), Amede Somet Defose (Amedee Chaumette des Fosses, francuski vicekonzul), Arnaut (pomoćno lice), Munib Mundara (vrtlar), drugi Francuzi: general Marmon, Pepen (pustolov, francuski putnik iz Krakova), Pukvil (Davilov francuski saputnik), Žak Fresine (francuski trgovac u Sarajevu); 3. **A u s t r i j a n c i** i o s o b l j e a u s t r i j s k o g k o n z u l a t a – potpukovnik fon Paulić (novi austrijski konzul), pukovnik Jozef fon Miterer (carsko-kraljevski generalni konzula), Petar Markovac (dnevničar u konzulatu), Ahmet (kavaz Austrijskog konzulata), Franc Vagner (konzularni činovnik), Lucija (kuvarica, Mađarica u Austrijskom konzulatu), Agata (kćerka konzulova), Ana Marija (konzulova supruga); 4. **I j e k a r i** – Đovani Mario Kolonja (titularni ljekar Austrijskog konzulata), Mordo Atijas (travnički apotekar), fra Luka Dafinić (ljekar iz samostana Guča Gora), Ešref-efendija (vezirov ljekar); 5. **p r e v o d i o c i** – Nikola Rota (tumač austrijskog konzulata), Davna (Cesar D’avenat), Rafo Atijas (tumač francuskog konzulata za ilirski jezik); 6. **d r u g i s t r a n c i** – Lorenzo Gambini (pustolov sa ženom i kćerkom, poturčeni alžaški Jevrej in Mendelshajm); 7. **d o m a ć i l j u d i** – **a**) muslimani: Bekri-Mustafa, Ibro Žvalo, Krdžalija (trgovac oružjem), Ludi Švabo, majstor Hamid (berber), Mehmed Brko (iz Davnine službe), Murat Hodžić (zvani Ljulj-hodža), Musa Pjevač, Salko Maluhija (berberski šegrt), Telal Hamza, **b**) katolici: Anđa (Lucijina sestra), Kulier (iz Fojnice), fra Martin Dembić Dembo (eksgvardijan samostana u Gučoj Gori), fra Mijat (zvani Kolar (župnik u Orašju), fra Mijat Baković (kapelan u Orašju), fra Luka Dafinić, fra Ivo Janković (dolački gvardijan), fra Julijan Pašalić (iz franjevačkog samostana Guča Gora), Jelka iz Doca (kćerka trgovca), Matišićka (babica iz Gornjeg Doca), **c**) pravoslavci: jeromonah Pahomije, mitropolit Kalinik, pomoćni episkop vladika Jaonikije, jeromonah Pahomije, Pero Kalajdžić, Petar i Jovan Fufić (trgovci), Tanasije (rakijski majstor Marko iz Džimrija (gatar i prorok), **d**) Jevreji: Josif Baruh (kod njega Davil odsjeda po dolasku u Travnik), Juso Atijas (travnički trgovac), Mazalta (Benci-

onova snaha), Pardo (splitski Jevrej), Rafo, Atijas, Salomon Atijas (stric Rafa Atijasa).

Mogu se izdvojiti i druge grupe: konzuli (Davil, von Miterer, fon Paulić), konzularno osoblje (prevodioci Cesar d'Avenat Davna i Nikola Rota, „mladi konzul“ Defose i dr.), ženski likovi (Ana Marija, gospođa Davil, Jelka, Agata – kći Ane Marije, žena Bekri-Mustafe, nevjesta Mustajbega Miralema i dr.), čudni, neobični gosti – „brodolomnici uzburkane Evrope“ (Italijan Lorenzo Gambini, Jevrejin Ismail Raif, Pepen iz Varšave), domaći egzotični tipovi (Murat Hodžić zvani Ljulj-Hodža, Mehmed-Brko, Tanasije – „majstor za kazan i raki-ju“, Marko iz Džimrija – „božji čovek i vrač“) „balkanski sanjari“ (kako ih je Andrić jednom nazvao, tipa Muse Pjevača, Hamze telala i Ljulj-hodže) i mar-kantne ličnosti (Abdulah-paša).

Jedni likovi su kolektivni, drugi individualci. Od njih Ivo Andrić podvr-gava (post)autopercipiranju samo neke (u romanu bliže odslikava oko šezde-set). Dominantan kolektivni lik u autorecepciji su Travničani. Oni su ovako viđeni:

– *Vezirski vakat – objašnjava mi Andrić – ostavio je dubok trag u ljudima ove varo-ši, tako da se Travničani i danas osvrću oko sebe pre nego što stupe u razgovor s vama, i tada divane tiho i s vidnim oprezom. Onako kako se nekad govorilo stotinu pedeset i tri godine – okrenute glave i s prstom na ustima – govore ljudi, s malim razlikama, i danas. A kako i ne bi kad su njihovi preci svojim očima gledali kako Dželaludin-paša seče šezdeset najviđenijih bosanskih begova dovedenih na prevaru. Međutim, i vezir je imao svoje vezire: to su bili begovi, paše, kapetani i drugi muslimanski prvaci. Vezir je mogao ostati samo dva dana u Sarajevu, centru begovata i begovske oligarhije, a već treći dan je morao natrag u Travnik* (Jandrić 1982: 176),

a u romanu su na sljedeći način opisani:

Tu, na vodi, tajanstvenoj, nestalnoj i moćnoj stihiji, rađaju se i umiru naraštaji Travničana. Tu oni rastu, slabunjavi i bledoliki, ali otporni i svemu dorasli; tu žive, sa vezirskim Konakom pred očima, gordi, tankovijasti, gizdavi, probirači i mudrice; tu posluju i stiču ili sede dokoni i sirotuju, svi uzdržljivi i oprezni, ne znaju za gla-san smeh, ali umeju da se podsmehuju, malo govore, ali vole da šapatom ogovaraju; i tu se sahranjuju, kad im dođe vreme, svaki po svojoj veri i svojim običajima, u pod-vodna groblja, praveći mesta novom, sličnom naraštaju (TH-Gralis).

Pisac je u autorecepciji posebno isticao konzule. Evo kako je, recimo, oka-rakterisao francuskog konzula Davida (u romanu ga naziva Davilom):

– *Francuski konzul zvao se David, a ja sam ga malo prekrstio zbog rodbine, a i prin-cipa da se klonim autentičnih imena. Težak je bio njegov položaj u Travniku, gde mu je bilo suđeno da ostane šest do sedam godina. Tu, u dolini Lašve, radala su mu se i umirala deca. Imao je tuce dece. Kad je Napoleon pao, on je nekako uspeo da ostane u službi kod burbonske vlade i da bude naimenovan za konzula u Smirni. Upravo negde u to doba došlo je u Smirni do pokolja između Turaka i Grka. Grci su bili u manjini i veoma su stradali. Oko stotinu i pedeset do dve stotine Grka sklonilo se u francuski konzulat, i David je morao da ih poji i hrani. Docnije je čak i francuska vlada diskutovala o tim troškovima. Nije htela da ih prizna. Da nevolja bude veća,*

tadašnji ministar inostranih poslova u Burbonskoj palati nije bio niko drugi do – Šatobrijan! Zanimljivo je da je baš ovaj isti David negde u okolini Smirne pronašao čuvenu Milosku Veneru, otkupio je i preneo u Luvr. Beograd, utorak, 29. oktobar 1974 (Jandrić 1982: 437–438).

Interesantna je reakcija Iva Andrića na konstataciju Gojka Banovića da mu se u TRAVNIČKOJ HRONICI neobično dopada mjesto gdje Musa Pjevač, Hamza telal i Ljulj-hodža, u bašti iznad francuskog konzulata, uz piće „postaju sve ono što nikad neće biti i kakvi nikad nisu mogli da budu“. „Andrić je napomenuo da i sam dosta drži do tog mesta i da te balkanske sanjare treba obrađivati u književnosti“ (Banović 1976: 21).

Motiv četvorice ljekara takođe je predmet Andrićeve autorecepcije, pri čemu i ovdje dolazi do izražaja uopštavanje i generalizacija.

– *Treba poštovati lekare – reče kasnije. – Kažu da veliki ljudi, Tolstoj, Molijer na primer, nisu voleli lekare. Eto, i po tome što cenim lekare vidi se da ne spadam u velike ljude. Ja se držim onoga što je jedan bosanski beg napisao nekom fratr, odnosno „likaru“ kako su u narodu zvali lekare u mantiji. Beg je svom „likaru“ poslao na poklon med i pismo u kome mu, otprilike, veli ovo: „**Ja svako jutro najprije pomenem Alaha, pa onda tebe**“ (Jandrić 1982: 264).*

U romanu ovako govori o njima:

Bilo je slučajeve, i dosta, gde je lečenje uspevalo i gde su ljudi duševni i zahvalni obasipali hvalama i darovima i fra-Luku i manastir.

Jedan beg, od onih sitnijih, seoskih begova, ali srčan i uticajan čovek, kome je fra Luka izlečio zapuštenu ranu pod kolenom, govorio je fratr kad god bi ga video:

– ***Ja kad na noge stanem, ujutru, ja tebe pomenem, prvog poslije Boga.***

I dok god je živio, taj beg je branio manastir i fratre i bivao im, kad je trebalo, jamac i svedok (TH-Gralis).

Datoj temi je blizak problem starosti o kojoj Andrić kaže:

*U poslednje vreme ne preostaje mi ništa drugo već da drugujem sa starošću, a to i nije bogzna kakav saveznik. Možda se svaki star čovek, bez izuzetka, oseća usamljen, ali dok je knjiga, čovek nikad ne može biti sam... Ovako, u poznim godinama, povodi da živimo presahnjuju jedan za drugim. Ostaje nam još samo da prevalimo i taj preostali, a suđeni deo višegradske staze. Katkad u moju svest bane ona misao travničkog kajmakama: „**Svi smo mi mrtvi, samo se redom sahranjujemo**“ (Jandrić 1982: 136)⁵⁴.*

U romanu nalazimo isti motiv:

– *Pisano je zar da toliki put pređe i da umre pred mojim očima. To se izbeći ne može, ali voleo bih, čini mi se, da sam rođenog brata izgubio – govorio mu je vezir kao čovek koji i pored svega uzdržavanja ne može potpuno da prećuti ono što ga boli.*

⁵⁴ Šta ćeš, pašo? Znaš kako se kaže: *Svi smo mi mrtvi, samo se redom sahranjujemo* (TRAVNIČKA HRONIKA).

– Šta ćeš, pašo? Znaš kako se kaže: *Svi smo mi mrtvi, samo se redom sahranjujemo* – težio ga je kajmakam (TH-Gralis).

Andrić vrlo slikovito definiše starost: *Ono što vam je još juče bilo tako blizu, već danas postaje svojina prošlosti*, a zatim daje poređenje sa cvjetovima u voćnjaku:

Čovek treba da je miran i zadovoljan, jer je dram njegove misli najzad utemeljen u građevinu sveta. Život, dakle, nije bio baš sasvim uzaludan. Još onomad ste bili u voćnjaku i znatiželjno posmatrali pupoljke nabubrele kao dečji prsti, juče se niste mogli odvojiti od šarenih cvetova, a, gle, jutros je udarila kiša i s njom je sva ta lepota otišla na onu stranu na kojoj počinju i prestaju sva naša prolazna putovanja... Čudan je i pun nekog bojažljivog poštovanja odnos našeg sveta prema starosti. Stara Ajkuna mi je često govorila u Višegradu: „Bog ti dao laku starost, sinko“ (Jandrić 1982: 264).

On navodi da u Travniku muslimanski svijet šapuće u molitvi: „Sačuvaj nas bože od ružne starosti“ (Jandrić 1982: 300).

U autorecpciji Andrić ističe i težak život travničkih žena, koji je, između ostalog, opisan u narodnoj poeziji:

O teškom životu bosanske žene govore i stihovi narodne pesme koju sam evo i zabeležio u okolini Travnika:

„Poletjela šaren-ptica perja šarena,

U perje se zavijala od zla vremena,

Kao moma od zla vojna prve godine“ (Jandrić 1982: 158).

Nisu nam poznati primjeri autorecpcije strukture romana i njegove kompozicije⁵⁵.

⁵⁵ TRAVNIČKA HRONIKA je sastavljena od 30 cjelina: 28 poglavlja, Prologa i Epiloga. Prema broju strana (u procentima) najveće poglavlje je IV (7,30) i VII (6,22), a najmanji su Prolog (0,81) i Epilog (0,81). Dalji redosljed je: XXIII (5,95), III (5,14), XII (4,59), VIII (4,32), VI (4,05), XVI (4,05), IX (3,78), XV (3,78), XXVI (3,78), II (3,51), XXI (3,51), X (3,24), XVII (3,24), XXIV (3,24), XXVIII (3,24), V (2,70), XI (2,70), XIV (2,70), I (2,43), XVIII (2,43), XIX (2,43), XX (2,43), XXVII (2,16), XIII (1,89), XXII (1,89), XXV (1,62).

Fabula teče ovim redom: Prolog – razgovor na Sofi, I – Travničani, II – tišina i prijem Davila kod vezira, III – gospođa Davil i Mehmed-paša, IV – Defose i njegov odnos sa Davilom, V – dolazak austrijskog konzula, VI – Josef von Miterer i Ana Marija, VII – hladnoća, svjetlost, svijeća, tišina, pjevanje, Sulejman-paša Skopljak, VIII – vezir Sulejman-paša, prvo zatvaranje čaršije, IX – vezir Ibrahim Halimi-paša i njegovi ljudi, X – životne sile, ljubav, XI – pogibija Selima III, šokovi na prijemu u konaku, XII – travnički ljekari, XIII – početak rađanja ljubavi između Ane Marije i Defosea, XIV – razvoj ljubavi između njih, XV – razgovor starosti i mladosti, susret mladog Defosea i starog Kolonje, XVI – drugo zatvaranje čaršije i pogibija Kolonje, XVII – ljubavi Ane Marije prema životinjama i Defoseov odlazak, XVIII – posljednja srećna i mirna godina, XIX – odlazak fon Miterera i dolazak fon Paulića, XX – trgovina i tranzit pamuka za Francusku u ljeto 1811, XXI – novi rat, crkva, XXII – dvije suprotnosti: fon Paulić i

26. Više puta Andrić je govorio o planovima⁵⁶ da nastavi TRAVNIČKU HRONIKU djelom slična naslova – SARAJEVSKA HRONIKA, čija bi okosnica bio jedan junak – Omer-paša Latas. Time bi nastala trilogija NA DRINI ČUPRIJA, TRAVNIČKA HRONIKA i SARAJEVSKA HRONIKA. Nažalost, pisac nije uspio da realizuje ovu zamisao (po našem mišljenju, jedan od osnovnih razloga je bio nemogućnost prikupljanja istorijske građe)⁵⁷ pa su nakon njegove smrti objavljeni fragmenti u obliku romana OMER-PAŠA LATAS (Andrić 1981/10)⁵⁸. O radu na SARAJEVSKOJ HRONICI Andrić je nerado govorio⁵⁹, recimo, Tanasiju Mladenovi-

Nikola Rota, XXIII – rđavo ljeto 1812, istočna bolest kod stranaca, napad Napoleona na Rusiju, čudni i neželjeni gosti, sudbina Gusari Čelebi hana u Rusiji i njegov poraz, unutrašnje i spoljne promjene kod Davila, XXIV – Davilovo mirenje sa sudbinom, odlazak Ibrahim-paše i dolazak Siliktara Ali-Paše, XXV – 1813. godina, XXVI – ljeto i jesen iste godine, XXVII – prvi mjeseci 1814, Davilovi posljednji dani u Travniku, XXVIII – Davilov odlazak, Epilog – razgovor begova na Sofi.

⁵⁶ Na pitanje da li sprema neko novo djelo Andrić je jednom (1961) odgovorio: *Ne, nemam mnogo novih stvari. I za ove male na kojima radim nemam želje da govorim, budući da za književna dela ne treba reći ništa unapred* (Andrić 1994: 89).

⁵⁷ Tu su i poodmakle godine, nedostatak snage, zdravstveni problemi, o čemu je ovako govorio: *Ponekad i smeta to što se ne može jasno i određeno govoriti o svom delu, jer tada govore drugi, a zaključci im znaju biti prebrzi i netačni. Eto, na primer, moju sadašnju prozu, koja se nastavlja na TRAVNIČKU HRONIKU, roman NA DRINI ČUPRIJA i pripovetke iz Bosne, a obrađuje Bosnu XIX veka, neki novinari nazvaše SARAJEVSA HRONIKA iako ja sam ne znam ni naslov, ni početak, ni suršetak, jer je stvar u nastajanju* (Andrić 1994: 48).

⁵⁸ O tome djelu v. Jakobsen 2007, Krnjević 1999, Vučković 1996.

⁵⁹ Možete li nam reći na čemu sad radite? *Pišem nešto iz prošlosti Bosne. Nešto iz perioda od 1850. do 1860. godine. Još ne znam šta će biti: možda roman, a možda duža pripovetka.* (Andrić 1994: 84). ♦ „Evo kako već 1949. u odgovoru na molbu Slovenaca da štampaju i neko njegovo neobjavljeno delo kaže: *Ja romane za štampu nemam i neću ih u dogledno vreme imati. Tačno je da imam skicu za još jedan roman: (istorijski) iz Bosne, ali to je još daleko od romana.* Još jednom (1955) ponavlja slično: *Posao oko onog što su novinari nazvali „Sarajevska hronika“ ide, na žalost, vrlo sporo. Za poslednju godinu dana radio sam veće pripovetke, koje su bez veze sa tim delom. Prema tome, za sada bi bilo prerano i nerealno govoriti uopšte o tom radu i njegovom izdavanju.* Ali, pripreme su u toku. I misao o arhivskim istraživanjima ga ne napušta. Iz Opatije, gde se nalazi na lečenju, Andrić 1954. piše S. Zarihu u Pariz da bi *želeo da zadrži honorar deponovan u našoj Ambasadi do kraja oktobra meseca kad treba da dođem tamo radi mojih daljih ispisa iz Arhiva za moju novu knjigu.* Više godina kasnije zatrebaće mu podaci iz Zadarskog arhiva. Ovog puta zamoliće za tuđu pomoć. I dobiće je. Jevto Milović javlja 1967. o svojim otkrićima: *„Radeći i dalje na eposi P. Petrovića Njegoša počeo sam po Vašem savetu da uzgred skupljam građu o strašnom i slavnom Omer-paši Latasu. Imaću u vidu sve ono što ste mi letos u Toploj o njemu govorili. Rekoste mi da o njemu spremate jedno djelo i da Vas on naročito interesuje iz 1851. i 1852. rodine kada je ‘slomio otpor begova i ajana u Bosni’“* (Mučalica 1989: 306–307).

ću: „Da, tada u Sarajevu pričao mi je, a on to inače retko govori, da piše SARAJEVSKU HRONIKU... 4. februara 1975.“ (Mladenović 1976: 109), Gojku Banoviću: „Na kraju Andrić nam je rekao da piše SARAJEVSKU HRONIKU“ (Banović 1976: 21) i drugim, koji put bezvoljno odgovarajući na pitanja:

Podsjećam ga na rukopis o Omer-paši Latasu: nije li to možda dio trilogije kojim bi se – zajedno sa TRAVNIČKOM HRONIKOM i Na DRINI ČUPRIJOM – zatvorio krug povijesti o Bosni?

– *I jeste i nije – odgovori bezvoljno* (Jandrić 1982: 115).

Ponekad je predlagao da se pređe na drugu temu:

– *Bolje da o tome sada ne govorimo... Ranije sam više pričao o SARAJEVSKOJ HRONICI, pisala je i inostrana štampa, a sada je bolje ćutati. Ovo delo o Omer-paši Latasu, koje se uglavnom događa u Sarajevu, napisano je samo fragmentarno. Neki odlomci objavljuvani su po listovima i časopisima. Ne pričam više o SARAJEVSKOJ HRONICI, jer ona može i da ostane u fragmentima...* (Dimitrijević 2010: 68).

Siniša Paunović je vodio ovakav dijalog sa Andrićem:

– Jeste li dovršili „sarajevsku hroniku“?

– *Nisam je čestito ni počeo, dugo ima još do njenog kraja.*

– U poverenju, POLITIKA će raspisati konkurs za roman. Daće 3.000.000 dinara. Kada biste imali vi gotovu „sarajevsku hroniku“, mi bismo je objavili, uveren sam, i bez konkursa.

– *Na žalost, nemam! A konkurs za roman, to će biti odlična stvar* (Paunović 2004: 29–30).

Draganu M. Jeremiću je Andrić rezignirano rekao da SARAJEVSKA HRONIKA neće biti nikada napisana:

Stoga sam nekoliko godina kasnije, kad mi je jednom, u putu iz Kragujevca u Beograd, rekao da sigurno nikada neće napisati SARAJEVSKU HRONIKU, mogao osetiti koliko je u tom jednostavnom i mirnom iskazu bilo prigušenog bola – i koliko svi treba da žalimo što to neće učiniti (Jeremić 1976: 48).

27. Analiza TRAVNIČKE HRONIKE od strane književnih kritičara, istoričara, psihologa, filozofa, političara i dr. dolazi kao ekstrarecepcija. Za nju nalazimo mnogo više materijala nego za intrarecepciju pa „analiza analizâ“ TRAVNIČKE HRONIKE zahtijeva posebnu i priličnu studiju. Stoga ćemo ovdje samo ukratko da predstavimo osnovne tačke ekstrarecepcije u radovima kojima raspolazemo.

U tumačenju TRAVNIČKE HRONIKE postoje dva perioda: jedan se odnosi na vrijeme dok je autor bio živ, drugi na vrijeme nakon njegove smrti. Prva bi trebalo da bude po prirodi obazrivija (jer je, između ostalog, autor mogao da reaguje ukoliko je nešto bilo pogrešno, tendenciozno i sl.), a druga ima više odriješene ruke, što stvara uslove i za jednostranost, tendencioznost, zloupotrebu. Ekstrarecepcija ima različite pojavne oblike: ona dolazi kao književna kritika, psihološka analiza, filozofsko tumačenje, političko dimenzioniranje, nacionalno,

vjersko i ideološko opserviranje, lociranje u svjetskoj književnosti, poređenje sa drugim djelima i sl.

Osnovne dominantne ekstrarecepcije TRAVNIČKE HRONIKE mogu se svesti na šest grupa – 1. *k o n t e k s t*: kulturno-istorijski okvir radnje, društvena, književna i kulturna paradigma teksta, odnos primitivnog i kulturnog, vjerskog i svjetovnog, 2. *k a t e g o r e m a*: ljubav, strast, zanos, životna pokretačka sila (snaga ljubavi, smrti i bolesti), nasilje i tolerancija, dobro, zlo, mržnja, strah, osveta, škrtost, tišina, hladnoća, vlaga, suprotnost, protivnost, etičnost, rađanje, umiranje, bolest; 3. *p r o s t o r i v r i j e m e*: Travnik, Bosna, odnos Istok ↔ Zapad ↔ „Treći svijet“, „orijentalni otrov“, put – putovanje – putnik, dijalog kultura, civilizacija, religija i ideologija, istorija – istorijska grada – istorijska stilizacija – istoričnost; 4. *l i k o v i*: pozitivni i negativni, obični i čudni („čoškasti“), „mali“ i „veliki“, stari i mladi (sukob generacija), sudar domaćih ljudi i stranaca, drugost, odnos individualnog i kolektivnog; 5. *z b i v a n j a*: konzulske bitke, zatvaranje čaršije, pobune, zločini; 6. *p o e t i k a*, *s t i l i s t i k a* i *l i n g v i s t i k a*: umjetnost i estetika pripovijedanja, poetika naracije, ukrštanje perspektiva, autorovo pozicioniranje, ćutanje i izjašnjavaње, generalizacija, uopštavanje, portretisanje (dinamičko, statičko, situaciono, pejzažno), umjetnička transpozicija, dijalog i monolog, upravni i neupravni govor, prevodi na druge jezike, međujezičke paralele.

Dominantna tema je prošlost⁶⁰. Ovdje se razmatraju sljedeća pitanja: šta Andrić vidi u istoriji, čovjek i istorija u njegovom djelu, istoričnost umjetnosti, istorija i ličnost, istorija – kultura – govor, pišćeva istorijska svijest, istorijski izvori, istorijska arheologija, istorijski roman (nadracionalno i istorijski roman, mjerilo trajnosti u istorijskim romanima, egzistencijalni korijeni istorijske proze), književnost i istorija (književni aspekti totaliteta istorijskog procesa, pisac i istorija), slučajevi Iva Andrića i Danila Kiša, konzulati (Francuski konzulat), legenda i stvarnost.

Druga dominantna tema su likovi⁶¹, međutim, nijedan se ne izdvaja kao predmet posebnog rada. U analizama su fokusirani Davil, Defose, Franjevci, austrijski konzuli, četvorica ljekara, Kolonja, tri vezira, tumači i mentalitet junaka⁶². Nekoliko priloga je posvećeno ženskim likovima i njihovoj tipologiji⁶³.

⁶⁰ Damnjanović 1981, Dedijer 1979, Dimić 1988, Džadić 1996, Francuski konzulat 2006, Gavrilović 1986, Grübel 2006, Jeremić 1979, Karasjova 1992, Knipović 1974, Nazečić 1977, Nikolić 2012, Palavestra 1986, 1992, Peković 2003, Prosperov Novak 2005, Šamić 1962, Šoja 2006, Vahtel 1997, Vučković 1996, Vučković 2002.

⁶¹ Džadžić 1996b, Gavran 2005, Jakobsen 1986, Jordanova 1981, Kitson 2005, Konstantinović R. 1977, Kurtović 1994, Liversejdz 2005, Lovrenović 2005, Maglajlić 2000, Novaković 1980, Rizvić 1995, Stojadinović 2011^a, Šukalo 2012, Tratalja 1979, Tutnjević 2005.

⁶² Dörte 2004, Jakobsen 1986, Kitson 2005, Konstantinović Z. 1977, Lovrenović 2005, Rodić 2006, Stojadinović 2011^a, Šukalo 2012, Tratalja 1979.

U pojedinim radovima posebna je pažnja posvećena slikanju Muslimana/muslimana/Bošnjaka, pri čemu se ponekad javljaju radikalni, kontadiktorni i međusobno suprotstavljeni stavovi⁶⁴. U tim analizama dominira odnos Ivo Andrić i Muslimani/Bošnjaci/muslimani, TRAVNIČKA HRONIKA u svjetlu bratstva i jedinstva, Andrićeva slika svijeta i muslimanska/bošnjačka književnost.

Predmet ekstrarecepcije je i prostor – širi: Istok, Zapad, uži: Bosna i najuži: Travnik⁶⁵. Ovdje dominira tema Treći svijet i njegova mudrost isključenosti, slika imperijalne i prosvjetiteljske ideologije, Andrić o Bosni, grad, zavičajno i univerzalno u Travniku.

Postoji niz radova čiji je predmet tišina⁶⁶. U njima se govori o fenomenu tišine, buci bosanske tišine, govoru tišine, stilskoj funkciji tišine, negaciji kao prisustvu odsustva, poetici ćutanja, vrstama pričanja i ćutanja, zvučnom oreolu u uzbunama itd.

Neki radovi su posvećeni nastanku TRAVNIČKE HRONIKE (Dimitrijević 1981, Lazarević 2010).

U ostalim analizama nameću se raznorodne teme: čitalac kao kritičar, dihotomija „svoje“ – „tuđe“ u narativnoj strukturi, funkcionisanje vremena u Andrićevoj prozi, piščeva islamska vizija svijeta, jelo, kostimi, takijah, nasilje, tolerancija i Andrićev poziv na nju, „zakon protivnosti“, nesporazumi, tematski sastav hronika, vidici romana, HRONIKA u odnosu na druge romane (TIHI DON) i u svjetlu kriterija ruskih formalista, pripovjedačka estetika, francuski elementi i prevodi, školska interpretacija⁶⁷. Postoje i radovi u kojima se razmatra TRAVNIČKA HRONIKA u cjelini i globalno (Bogdanović 1999, Marinković 2004, Vučković 1974, Vučković 2006b).

U nekim priložima se roman tumači u okviru opštih analiza stvaralaštva Iva Andrića⁶⁸.

⁶³ Jordanova 1981, Liversejdz 2005, Novaković 1980.

⁶⁴ Džadžić 1996^b, Gavran 2005, Kurtović 1994, Maglajlić 2000, Rizvić 1995, Tutnjević 2005.

⁶⁵ Hristova 2012, Kazaz 2005, Knežević 2012, Lazarević 2010, Popadić 1980, Tilar 2006, Topalović 1978.

⁶⁶ Kordić 1986, Kolar 1974, Konstantinović R. 1977, Konstantinović 1981, Nemec 2013, Rudjakov 2012, Tasovac 2000, Stojadinović 2011^b.

⁶⁷ Beker 1981, Čović 2012, Đorđević 1988, Egerić 1981, Gorup 2004, Jenihen 1996, Jevtić 2013, Milatović 1996, Milutinović 2004, Mirković 2008, Nedeljković 1986, Peleš 1979, Rodić 2006, Stanojčić 1967, Stojnić 1986, Šamić 1979, Tartalja 1979, Terzić 2011, Todorova 1981.

⁶⁸ Ćosić 2002, Dimitrijević 1981, Dimitrijević 2010, Džadžić 1996^a, Đukić Perišić 2012, Gligorić 1977, Gordić 2013, Jevtić 1998, Kirilova 1992^a, 1992^b, 1992^c, Milanović 1996, NSSVD 2012, Tošović 2008, Vučković 2006^a.

28. U analizi smo došlo do sljedećih zaključka. Roman je nastao u periodu od 1924. do 1942. godine. U procesu njegove pripreme bitni su sljedeći datumi: 1924 (upoznavanje sa prvom arhivskom građom, do koje je dijelom došao prikupljajući materijal za doktorat u Gracu tokom 1923. i 1924. godine), 1926 (objavljivanje fragmenta romana pod nazivom LJUBAV u beogradskoj POLITICI), 1927 (prikupljanje materijala u pariskim arhivama), 1936 (štampanje u POLITICI fragmenta TIŠINA), 1937 (rad u bečkom Državnom arhivu), 1942 (završetak pisanja u Beogradu), 1945 (izdavanje knjige).

Postoje tri vrste recepcije književnog teksta: jedna je autorova intrapercepcija (autopercepcija, autointerpretacija), a druge dvije su čitaočeva i istraživačeva ekstrapercepcija. Intrapercepcija predstavlja viđenje sopstvenog djela, a ekstrapercepcija viđenje tuđeg djela.

Intrarecepcija TRAVNIČKE HRONIKE obuhvata vrijeme u kome je nastao roman, proces pisanja, umjetničku vrijednost djela, postupke, likove, prostor i vrijeme. Na sagledavanje autorecepcije TRAVNIČKE HRONIKE negativno se održava činjenica što je Ivo Andrić bio introvertan, zatvoren, što je bio škrt u davanju ocjena svoga stvaralaštva, pogotovo u komentarisanju pojedinih djela. Pisac je isticao težinu pripreme romana zbog složenosti prikupljanja i proučavanja arhivskog materijala i okolnosti u kojima se odvijao završni čin. O umjetničkoj vrijednosti djela nije htio da govori, jer je smatrao da nije pozvan za to. Stoga su vrlo rijetke izjave poput one da je TRAVNIČKA HRONIKA najbolje njegovo djelo. Andrić je nerado ulazio u rasprave sa sagovornicima o detaljima, elementima i aspektima TRAVNIČKE HRONIKE, pridržavajući se gesla: *Pisac treba da piše a ne da govori*. Što se tiče samog stvaranja, isticao je da je u procesu pisanja često počinjao nasumice. Za sebe je govorio da je pisac bez planova i da spada među one koji rade samo ono što se može. U autorecepciji romana Andrić otkriva osnovni metodološki postupak – prepisivanje iz arhivskog materijala, pravljenje zabilješke i onda samo pisanje. Kao izvore je posebno isticao narodna predanja, a važnim je smatrao priče, stare spise, hronike o Bosni i slične zapise. Naročito su ga zanimala kazivanja običnih ljudi. Andrić je uzimao u obzir i neka književna djela, prema njima se orijentisao ili na njih oslanjao.

U Andrićevoj recepciji vremena izdvajaju se sljedeća pitanja: odnos prošlost ↔ sadašnjost ↔ budućnost, šta je prošlost, njen značaj, vraćanje u minula vremena, negativan stav drugih prema prošlosti, njeno zanemarivanje, istorija (posebno Bosne), arhive, prikupljanje građe, umjetnik i vrijeme. Iako je bio okrenut prošlosti Andrić je uvijek stajao čvrsto u sadašnjosti i između njih nije vidio neku posebnu granicu jer je prošlost bila za njega prethodno stanje sadašnjosti, a sadašnjost nastavak prošlosti. Stoga on ne razdvaja prošlost od sadašnjosti. U Andrićevom tumačenju triju vremenskih ravni dominira opozicija prošlost – sadašnjost, dok se budućnost pojavljuje samo u kontekstu ove korelacije. Andrićeva interpretacija vremena dolazi u dva oblika – kao vitalistička i stvaralačka. U vitalističkoj pisac posmatra svoj život i život drugih u vremen-

skoj perspektivi, a u stvaralačkoj ukazuje na odnos umjetnika prema vremenu. Andrić je smatrao opasnim i nezdravim da se živi u prošlosti ili budućnosti jer je to značilo trovanje trenutka sadašnjosti, čime se ne spašava ništa od onoga što je bilo i što će biti. Stoga čovjek treba da sav bude u sadašnjosti i da se čvršće veže za nju. Budućnost je u Andrićevom tumačenju manje prisutna jer je tvrdio da je u životu čovjek više opsjednut onim što je bilo i što jeste nego što treba da dođe. U trouglu vremena prošlost je piščev dominantan predmet opseviravanja. Ona je za njega isto što i ljepota za ženu i što nema reverzibilan karakter (pa da poteče iz početka). Prošlost pisac ističe u prvi plan smatrajući da je svako dostignuće vezano na ovaj ili onaj način za nju i da se u posmatranju i tumačenju stvarnosti treba malo odmaknuti da bi se bolje zapazile boje, prostor i oblici. Pisac je smatrao da prošlost može pomoći u prevladavanju mnogih nesporazuma u savremenosti. Smetao mu je negativan odnos nekih savremenika prema prošlosti, njeno zanemarivanje i ignorisanje. Nije mu se sviđalo ni zapostavljanje prošlosti u školi.

Što se tiče istorije, iako ciklično ponavljanje događaja leži u osnovi njegovog viđenja istorije, ona za njega nije predstavljala ponavljanje prošlosti, već *pokušaj da se obnovi igra*. Za Bosnu je tvrdio da je u Evropi teško naći zanimljivije područje, koje je neiscrpno vrelo za generacije i generacije pisaca. U izradi istorijskih romana smatrao je veoma važnim rad u arhivama. Kao jedan od glavnih razloga navodio je želju da postigne autentičnost onoga što opisuje, da ispoštuje istinitost u mjeri koju dozvoljava umjetnički čin.

Bitna Andrićeva orijentacija u TRAVNIČKOJ HRONICI jeste indukcija: izvođenje iz pojedinačnih slučajeva opštih zaključaka, generalizacija individualnog, izvlačenje iz konkretnog šireg smisla. Taj postupak Andrić primjenjuje i u autorecepciji ovog romana te posebno ističe potrebu izdizanja pisaca iznad lokalnih okvira, traženja opštih vrijednosti i nalaženja mjere.

Andrić je zastupao stav da pisac mora biti realan u procjeni svoga djela i da je vrlo opasno izgubiti mjeru u vrednovanju sopstvene veličine.

Pošto je jedna od centralnih Andrićevih tema Bosna i buduć i da je radnja romana smještena u njoj, Andrić joj se vraćao i u autopercepciji TRAVNIČKE HRONIKE. U šturom komentarisanju njenih dijelova i elemenata najviše je govorio o Travniku i pojedinim likovima, ali je podvrgavao (post)autopercipiranj u samo neke (u romanu bliže odslikava oko šezdeset). Dominantan kolektivni lik u autorecepciji su Travničani.

Više puta Andrić je govorio o planovima da nastavi TRAVNIČKU HRONIKU djelom slična naslova čime bi nastala trilogija NA DRINI ĆUPRIJA, TRAVNIČKA HRONIKA i SARAJEVSKA HRONIKA, ali nije uspio da realizuje ovu zamisao pa su nakon njegove smrti objavljeni fragmenti u obliku romana OMER-PAŠA LATAS.

Analiza TRAVNIČKE HRONIKE od strane književnih kritičara, istoričara, psihologa, filozofa, političara i dr. čini ekstrarecepciju. Za nju nalazimo mnogo

više materijala nego za intrarecepciju pa „analiza analizâ“ TRAVNIČKE HRONIKE zahtijeva posebnu i široku studiju. Ekstrarecepcija se realizuje kao književna kritika, psihološka analiza, filozofsko tumačenje, političko dimenzioniranje, nacionalno, vjersko i ideološko opserviranje, lociranje u svjetskoj književnosti, poređenje sa drugim djelima i sl. Osnovne dominantne ekstrarecepcije TRAVNIČKE HRONIKE mogu se svesti na šest grupa: kontekst, kateorema, prostor i vrijeme, likovi, zbivanja, poetika, stilistika i lingvistika. Preovladavajuća tema je prošlost. Druga su likovi. Predmet ekstrarecepcije je i prostor – širi (Istok, Zapad), uži (Bosna) i najuži (Travnik). Postoji niz radova čiji je predmet tišina. Pojedini radovi su posvećeni nastanku TRAVNIČKE HRONIKE, dok se u ostalim dotiču raznorodne teme ili se roman tumači u okviru opštih analiza stvaralaštva Iva Andrića.

Izvori

- Andrić 1926: Andrić, Ivo. LJUBAV. In: *Politika*. Beograd. God. 23, br. 6472, 1, 2,3. maj. S. 10–11. [Dolazak von Miterera u Travnik]
- Andrić 1936: Andrić, Ivo. TIŠINA. In: *Politika*. Beograd. God. 33, br. 9926, 6–9. januar. S. 6.
- Andrić 1945: Andrić, Ivo. TRAVNIČKA HRONIKA: KONZULSKA VREMENA. Beograd: Državni izdavački zavod Jugoslavije. 495 s. [Savremena jugoslovenska književnost, knj. 1]
- Andrić 1950: Andrić, Ivo. Sećanje. In: *Selo*. Beograd. God. 25, br. 822. S. 2–3.
- Andrić 1981/1: Andrić, Ivo. NA DRINI ČUPRIJA In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, dopunjeno izdanje, knj. 1. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. – Beograd – Zagreb, Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državana založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. 506 s.
- Andrić 1981/2: Andrić, Ivo. TRAVNIČKA HRONIKA: In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, dopunjeno izdanje, knj. 2. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. – Beograd – Zagreb, Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državana založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. 529 s.
- Andrić 1981/3: Andrić, Ivo. GOSPOĐICA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, dopunjeno izdanje, knj. 3. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. – Beograd – Zagreb, Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državana založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. 261 s.

- Andrić 1981/12: Andrić, Ivo. O priči i pričanju. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, dopunjeno izdanje, knj. 12. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. – Beograd – Zagreb, Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državana založba Slovenije – Mislav – Pobjeda. S. 68–72. [Govor u Stokholmu prilikom primanja Nobelove nagrade 1961]
- Andrić 1981/15: Andrić, Ivo. OMER-PAŠA LATAS. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, dopunjeno izdanje, knj. 3. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. – Beograd – Zagreb, Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državana založba Slovenije – Mislav – Pobjeda. 339 s.
- Andrić 1981/16: Andrić, Ivo. ZNAKOVI PORED PUTA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, dopunjeno izdanje, knj. 3. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. – Beograd – Zagreb, Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državana založba Slovenije – Mislav – Pobjeda. 627 s.
- Andrić 1982: Andrić, Ivo. Ratni dnevnik Ive Andrića. Priredio Predrag Palavestra. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 1, sv. 11. S. 278–291.
- Andrić 1992: Knjiga i košulja. Zabeležio Miloš I. Bandić. Intervju vođen 18. avgusta 1973. In: *Književne novine*. Beograd. God. 44, br. 850/851 (15. oktobar–1. novembar 1992). S. 2.
- Andrić 1994: *Pisac govori svojim delom*. Priredio i pogovor napisao Radovan Vučković. Beograd: BIGZ. 381 s.
- Andrić 1996: Kako pristupiti piscu i njegovom delu. Intervjui Ive Andrića sa Milošem Bandićem vođeni od 23. juna do 18. avgusta 1973. In: *Nobelovac u novinama*. Priredio Dragoljub Vlatković. Niš: Prosveta 1996. S. 211–217.
- Andrić 1998: Andrić, Ivo. Dnevnik – Sokobanja, leto 1942. Priredio Predrag Palavestra. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 17, sv. 14. S. 7–18.
- Andrić 2003: Andrić, Ivo. Dve beležnice Ive Andrića. Priredio Branimir Živojinović. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 22, sv. 20. S. 7–76.
- Andrić 2007: Andrić, Ivo. *Dnevnik sa puta po Kini*. Priredio Miladin Milošević. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 26, sv. 24. S. 7–53.
- Andrić 2010: Andrić, Ivo. *Beogradske priče*. Beograd: Laguna. 240 s.
- Andrić 2011: Andrić, Ivo. Među sirenama: Berlin 1940. Priredila Žaneta Đukić Perišić. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 30, sv. 28. S. 57–64.

- Andrić 2012: Andrić, Ivo. Blok smeđe boje. Priredili Miroslav Karaulac i Biljana Đorđević Mironja. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 31, sv. 29. S. 9–34.
- Andrić-Fond 1892–1975: Lični fond Ive Andrića. In: Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti. Beograd. Kutija 21: a) Pripremni materijali i građa, L. 295–. b) Disertacija na srpskohrvatskom jeziku, L. 149–, c) Disernacija na njemačkom jeziku, L. 163–. d) Disertacija – varijante, L. 25–.
- TH-Gralis: TRAVNIČKA HRONIKA. In: Andrićev Gralis-Korpus. <http://glyph.uni-graz.at/cocoon/gralis/andric42-45>. Stanje 10. 5. 2014.

Literatura

- Bandić 1996: Bandić, Miloš I. Razgovori sa Andrićem. In: *Književnost*. Beograd. God. 50, knj. 101, sv. 7/8 (juli–avgust). S. 639–650.
- Banović 1976: Banović, Gojko. Ostalo u dnevniku... In: Popović, Radovan. *Kazivanje o Andriću*. Beograd: Sloboda. S. 20–25.
- Beker 1981: Beker, Miroslav. TRAVNIČKA HRONIKA u svetlu kriterija ruskih formalista. In: Nedeljković, Dragan (gl. urednik). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*. Beograd: Zadužbina Ive Andrića. S. 299–306.
- Bogdanović 1999: Bogdanović, Milan. Ivo Andrić: TRAVNIČKA HRONIKA. In: Vučković, Radovan. *Zbornik o Andriću*. Beograd: Srpska književna zadru-ga. S. 93–103.
- Čović 2012: Čović, Branimir Đ. Dihotomija „svoje“ – „tuđe“ u narativnoj struk-turi TRAVNIČKE HRONIKE. In: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane: Ivo Andrić u srpskoj i evropskoj književnosti*. Br. 41/2. Beograd: MSC. S. 545–554.
- Ćosić 2002: Ćosić, Dobrica. Zapisi i Ivi Andriću. In: Ćosić, Dobrica. *Pisci moga veka*. Beograd: Verzalpres – Mrlješ. S. 99–114.
- Damnjanović 1981: Damnjanović, Milan. Pitanje o istoričnosti umetnosti pre-ma Andrićevoj TRAVNIČKOJ HRONICI. In: Nedeljković, Dragan (gl. urednik). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*. Beograd: Zadužbina Ive Andrića. S. 613–618.
- Dautović 2008: Dautović, Sava. Pra-Ćuprija. Prikaz prve verzije romana NA DRINI ĆUPRIJA Ive Andrića. In: *NIN*. Beograd. God. 58, br. 3015, 9. oktobar 2009, s. 45.
- Dedijer 1979: Dedijer, Vladimir. Književnost i istorija u totalitetu istorijskog procesa. In: Isaković, Antonije (ur.). *Zbornik radova o Ivi Andriću*. Beograd: SANU. Posebna izdanja, knj. 505, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 30. S. 33–130 s.

- Dimić 1988: Dimić, Ivan. Legenda i stvarnost u delu Ive Andrića. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 7, sv. 5. S. 225–243.
- Dimitrijević 1981: Dimitrijević, Kosta. *Ivo Andrić*. Gornji Milanovac: Dečje novine. 124 s.
- Dimitrijević 2010³: Dimitrijević, Kosta. *Razgovori i ćutanja Ive Andrića*. Beograd: Prometej. 197 s.
- Dörte 2004: Dörte, Andres. Dolmetscher – ein Leben an der Grenze: zu WESIRE UND KONSULN von Ivo Andrić. In: *Lebende Sprachen*. Jhg. 49, H. 1. S. 8–15.
- Dörte 2008^a: Andres, Dörte. „...zu taumeln ein Leben lang“. Ivo Andrić – WESIRE UND KONSULN. In: Kurz, Ingrid/Kaindl, Klaus (Hrsg.). *Helfer, Verräter, Gaukler? Das Rollenbild von TranslatorInnen im Spiegel der Literatur*. Wien: LIT. S. 155–164.
- Dörte 2008^b: Andres, Dörte. Ivo Andrić – WESIRE UND KONSULN. In: *Dolmetscher als literarische Figuren*. München: Meidenbauer. S. 106–114.
- Džadžić 1996^a: Džadžić, Petar. Šta Andrić vidi u istoriji. In: Džadžić, Petar. *Iz dana u dan. III*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva. S. 286–292.
- Džadžić 1996^b: Džadžić, Petar. *Ivo Andrić: Esej*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. 397.
- Džadžić 1996^c: Džadžić, Petar. Ivo Andrić i Muslimani. In: Džadžić, Petar. *Iz dana u dan II*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. S. 252–260.
- Džumhur 1976: Džumhur, Zuko. Taj tihi, povučeni usamljenik. In: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. S. 161–171.
- Džumhur 1992: Džumhur, Zoro. Andrić je bio hrabar čovek. Zabeležio Mustafa Gafić. In: *Dečje novine*. Gornji Milanovac. God. 36, br. 1200, 31. mart 1992. S. 8 [Tematski broj]
- Đorđević 1988: Đorđević, Biljana. Kostimi u Andrićevoj Travničkoj hronici. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 17, sv. 14. S. 221–239.
- Đukić Perišić 2012: Đukić Perišić, Žaneta. *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*. Novi Sad: Akademska knjiga. 627 s.
- Egerić 1981: Egerić, Miroslav. Nasilje i tolerancija u TRAVNIČKOJ HRONICI. In: Nedeljković, Dragan (gl. urednik). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*. Beograd: Zadužbina Ive Andrića. S. 307–323.
- Francuski konzulat 2006: *Francuski konzulat u Bosni 1806–2006 i TRAVNIČKA HRONIKA Ive Andrića* [Katalog izložbe]. Banjaluka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. 20 s. [Kustos izložbe Enes Škrgo, predgovor Slobodan Šoja]

- Gavran 2005: Gavran, Ignacije. Okrivljeni Andrić. In: *Bosna Franciskana*. Sarajevo. God. 13, br. 23. S. 188–196.
- Gavrilović 1904: Gavrilović, Mihajlo. Ispisi iz pariskih arhiva (Građa za istoriju prvoga srpskoga ustanka). In: *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda*. Beograd: SAN. 842 s.
- Gavrilović 1986: Gavrilović, Zoran. Nadracionalno i istorijski roman. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 5, sv. 4. S. 233–241.
- Gligorić 1977: Gligorić, Velibor. Romani Ive Andrića. In: Milanović, Branko. *Ivo Andrić u svetlu kritike*. Sarajevo: Svjetlost. S. 192–198 [o TRAVNIČKOJ HRONICI].
- Gorup 2004: Gorup, Radmila J. Čitalac kao kritičar: TRAVNIČKA HRONIKA Ive Andrića. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 23, br. 21. S. 125–137.
- Grübel 2006: Grübel, Rainer. Ivo Andrićs historischer Roman *Die Chronik von Travnik*. Das Kraftfeld von Großmachtinteressen verstört eine multikulturelle bosnische Stadt. In: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. Band 14. o.O. S. S. 187–226.
- Hadžihasanović 2006: Hadžihasanović, Aziz. *Diplomata Ivo Andrić*. Sarajevo: Rabic. 167 s.
- Hristova 2012: Hristova, Ina I. Grad u romanima Ive Andrića (NA DRINI ČUPRIJA i TRAVNIČKA HRONIKA). In: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane: Ivo Andrić u srpskoj i evropskoj književnosti*. Br. 41/2. Beograd: MSC. S. 527–534.
- Jakobsen 1986: Jakobsen, Per. Tri vezira u Travniku. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 5, sv. 4. S. 118–127.
- Jakobsen 2007: Jakobsen, Per. Omerpaša Latas – Hronika, roman, fragmenti? (Textologia et marginalia). In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 26, sv. 24. S. 210–233.
- Jandrić 1982²: Jandrić, Ljubo. *Sa Ivom Andrićem*. Sarajevo: Veselin Masleša. 61 s.
- Jenihen 1996: Jenihen, Manfred. O „zakonu protivnosti“ ili: poziv Ive Andrića na toleranciju u romanu TRAVNIČKA HRONIKA. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 15, br. 12. S. 269–280.
- Jeremić 1976: Jeremić, Dragan. Rođeni dijalektičar... In: Popović, Radovan. *Kazivanje o Andriću*. Beograd: Sloboda. S. 47–59.
- Jeremić 1979: Jeremić, Dragan. Čovek i istorija u književnom delu Ive Andrića. In: Isaković, Antonije (ur.). *Zbornik radova o Ivi Andriću*. Beograd: SANU. Posebna izdanja, knj. 505, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 30. S. 131–163.

- Jevtić 1998: Jevtić, Borivoje. Beleške o Ivu Andriću. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 7, sv. 5. S. 147–180.
- Jevtić 2013^a: Jevtić, Miroljub S. *Islamska vizija sveta kod Ive Andrića*. Beograd: Centar za proučavanje religije i versku toleranciju. 202 s.
- Jevtić 2013^b: Jevtić, Miroljub S. Primer takijaha u romanu TRAVNIČKA HRONIKA. In: Jevtić, Miroljub. *Islamska vizija sveta kod Ive Andrića*. Beograd: Centar za proučavanje religije i versku toleranciju. S. 180–189.
- Jordanova 1981: Jordanova, Katja. Ženski likovi u romanu TRAVNIČKA HRONIKA. In: Nedeljković, Dragan (gl. urednik). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*. Beograd: Zadružbina Ive Andrića. S. 323–330.
- Karasjova 1992: Карасёва, М. Л. Экзистенциальные корни исторической прозы Иво Андрича. In: Кириллова, О. Л. (редактор-составитель). *Творчество Иво Андрича: Миф. Фольклор. История. Литература*. Сомпозиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН. С. 94–96.
- Karaulac 2000: Karaulac, Miroslav. *Ivo Andrić: Pisma (1912–1973) – Privatna pošta*. Novi Sad: Matica srpska. 516 s.
- Kazaz 2005: Kazaz, Enver. Treći svijet i njegova mudrost isključenosti. Slika imperijalne ideologije i prosvjetiteljske ideologije u Andrićevoj TRAVNIČKOJ HRONICI. In: *Bosna Franciscana*. Sarajevo. God. 13, br. 23. S. 90–108.
- Kirilova 1992^a: Кириллова, О. Л. *Между мифом и ирой: о поэтике Андрича*. Москва: Институт славяноведения и балканистики. 122 с.
- Kirilova 1992^b: Кириллова, О. Л. [ТРАВНИЦКАЯ ХРОНИКА]. In: Кириллова, О. Л. *Между мифом и ирой: о поэтике Андрича*. Москва: Институт славяноведения и балканистики. С. 58–75.
- Kirilova 1992^c: Кириллова, О. Л. (редактор-составитель). *Творчество Иво Андрича: Миф. Фольклор. История. Литература*. Сомпозиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН. 112 с.
- Kitson 2005: Kitson, Tomas J. „Četvorica lekara“: praćenje narativnog glasa u TRAVNIČKOJ HRONICI Ive Andrića. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 24, br. 22. S. 366–382.
- Knežević 2012: Knežević, Saša D. Što se ono Travnik zamaglio? In: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane: Ivo Andrić u srpskoj i evropskoj književnosti*. Br. 41/2. Beograd: MSC. S. 489–495.
- Kolar 1974: Kolar, Vladimir. *Ivo Andrić: Govor tišine*. Beograd: Jugoslovenska revija. 112 s.
- Konstantinović R. 1977: Konstantinović, Radivoje. Fenomen tišine u delu Ive Andrića. In: *Delo*. Beograd: januar. S. 1–15.

- Konstantinović 1981: Konstantinović, Radivoje. Stilska funkcija tišine u TRAVNIČKOJ HRONICI. In: Nedeljković, Dragan (gl. urednik). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*. Beograd: Zadužbina Ive Andrića. S. 293–298.
- Konstantinović Z. 1977: Konstantinović, Zoran. Austrijski konzuli u Travniku. In: In: Isaković, Antonije (ur.). *Zbornik radova o Ivi Andriću*. Beograd: SANU. Posebna izdanja, knj. 505, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 30. S. 165–180.
- Krnjević 1999: Krnjević, Vuk. Nedovršena freska. In: Vučković, Radovan. *Zbornik o Andriću*. Beograd: Srpska književna zadruga. S. 282–287.
- Kurtović 1994: Kurtović, Šukrija. NA DRINI ČUPRIJA i TRAVNIČKA HRONIKA u svetlu bratstva i jedinstva. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 12–13, sv. 9–10. S. 387–438.
- Lazarević 2001/1: Lazarević, Branko. *Dnevnik jednoga nikoga: Prvi deo (1942–1946)*: Priredio Dušan Puvačić. Beograd: Zavod za udžbenike. 457 s.
- Lazarević 2001/2: Lazarević, Branko. *Dnevnik jednoga nikoga: Drugi deo (1947)*: Priredio Dušan Puvačić. Beograd: Zavod za udžbenike. 585 s.
- Lazarević 2010^a: Lazarević Predrag. *Andrić o Bosni*. Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. 214 s.
- Lazarević 2010^b: Lazarević, Predrag. TRAVNIČKA HRONIKA u vremenu nastanka. In: Lazarević, Predrag. *Andrić o Bosni*. Banjaluka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. S. 7–110.
- Liversejdž 2005: Liversejdž, Toni. Ženski likovi u delu Ive Andrića. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 24, sv. 22. S. 383–440.
- Lovrenović 2005: Lovrenović, Ivan. Zapiši, pa će i Bog upamtiti! Andrić i bosanske franjevačke hronike. In: *Bosna Franciscana*, God. 13, br. 23. S. 113–127.
- Maglajlić 2000: Maglajlić, Munib (gl. ur.). *Andrić i Bošnjaci*. Tuzla: Preporod. 215 s.
- Marinković 2004: Marinković, Dušan. TRAVNIČKA HRONIKA. In: Detoni-Dujmić, Dunja. *Leksikon svjetske književnosti: Djela*. Zagreb: Školska knjiga. S. 665–666.
- Matejić 2000: Matejić, Mateja. Umetnička prerada u Andrićevom romanu NA DRINI ČUPRIJA i Pekićevom VREME ČUDA. In: *Književnost*. God. 55, knj. 106, sv. 3/4. S. 490–497.
- Milanović 1996: Milanović, Branko. Romansijerski zahvati. In: Milanović, Branko. *Andrić*. Zagreb: Panorama – Školski Radio i televizija. S. 57–86.

- Milatović 1996: Milatović, Vuk. ŠKOLSKA interpretacija romana TRAVNIČKA HRONIKA. In: Milatović, Vuk. *Književno delo Ive Andrića*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. S. 191–218.
- Milutinović 2004: Milutinović, Zoran. Nesporazum je pravilo, razumevanje čudo: TRAVNIČKA HRONIKA Ive Andrića. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 28, sv. 26. S. 119–159.
- Milutinović 2008: Milutinović, Z. Misunderstanding is a Rule, Understanding is a Miracle: Ivo Andrić's BOSNIAN CHRONICLE. In: *The Slavonic and East European Review*. Vol. 86. 3. S. 443–474.
- Mirković 2008: Mirković, Milosav. Vidici TRAVNIČKE HRONIKE. In: Mirković, Milosav. *Jelena, deca i ljudi Ive Andrića: Eseji i vinjete*. Beograd: Bo-Bo Digital Print. S. 64–80.
- Mladenović 1976: Mladenović, Tanasije. Kako se kroji istorija... In: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. S. 108–109.
- Mučalica 1989: Mučalica, Olga. Iz prepiske Ive Andrića. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 8, sv. 6. S. 301–322.
- Mukerdži 1989: Mukerdži, Vanita. Istorija i ljudska sudbina u romanu NA DRINIĆI ČUPRIJA. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 8, sv. 6. S. 288–298.
- Nazečić 1977: Nazečić, Salko. Mjerilo trajnosti u Andrićevim istorijskim romanima. In: Milanović, Branko. *Ivo Andrić u svetlu kritike*. Sarajevo: Svjetlost. S. 199–207.
- Nedeljković 1986: Nedeljković, Dragan. Tolstojev RAT I MIR i Andrićeva TRAVNIČKA HRONIKA pred dramom civilizacija. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 5, sv. 4. S. 165–178.
- Nemec 2013: Nemec, Krešimir. Buka bosanske tišine – roman o konzulskim vremenima. In: Nemec, Krešimir. *Ivo Andrić TRAVNIČKA HRONIKA* [Djela Ive Andrića, sv. 3]. Zagreb: Školska knjiga. S. 527–565.
- Nikolić 2012: Nikolić, Časlav. Istorija. Kultura. Govor: Svedočanstvo traume u romanu TRAVNIČKA HRONIKA Ive Andrića. In: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane: Ivo Andrić u srpskoj i evropskoj književnosti*. Br. 41/2. Beograd: MSC. S. 563–571.
- Novaković 1980: Novaković, Boško. O tipologiji ženskih likova u delu Ive Andrića. In: Popadić, Milosav (urednik). *Travnik i djelo Ive Andrića – zavičajno i univerzalno*. Sarajevo: Veselin Masleša – Univerzitet. S. 289–298.
- NSSVD 2012: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane: Ivo Andrić u srpskoj i evropskoj književnosti*. Br. 41/2. Beograd: MSC. 903 s.
- Palavestra 1982: Palavestra, Predrag. Komentari uz Andrićev dnevnik iz Sokobanje. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 1, sv. 1. S. 294–300.

- Palavestra 1986: Palavestra, Predrag. Andrićeva istorijska svest. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 5, sv. 4. S. 242–254.
- Palavestra 1992: Палавестра, П. Историческое сознание Андрича. In: Кириллова, О. Л. (редактор-составитель). *Творчество Иво Андрича: Миф. Фольклор. Истoрия. Литература*. Композиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН. С. 72–76.
- Palavestra 1998: Palavestra, Predrag. Andrićev dnevnik iz Sokobanje. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 17, sv. 14. S. 19–25.
- Paunović 2003: Paunović, Siniša. Pola veka s Andrićem. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 22, sv. 20. S. 149–175.
- Paunović 2004: Paunović, Siniša. Pola veka s Andrićem (II). In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 23, sv. 21. S. 23–43.
- Paunović 2005: Paunović, Siniša. Pola veka s Andrićem (III). In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 24, sv. 22. S. 189–199.
- Pavlović 1998: Pavlović, Bela. Sećanja na Ivu Andrića. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 17, sv. 14. S. 135–153.
- Peković 2003: Peković, Slobodanka. Pisac i istorija. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 22, sv. 20. S. 325–330.
- Peleš 1979: Peleš, Gajo. Tematski sustav Andrićevih kronika. In: Isaković, Antonije (ur.). *Zbornik radova o Ivi Andriću*. Beograd: SANU. Posebna izdanja, knj. 505, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 30. S. 449–515.
- Petrović 1976: Jeremić, Dragan. To je Evropa... In: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. S. 118–175.
- Popadić 1980: Popadić, Milosav (odg. ur.). *Travnik i djelo Ive Andrića – zavičajno i univerzalno*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u okviru „Andrićevih dana kulture“, Travnik, 12., 13. i 14. oktobra 1979. Sarajevo: Veselin Masleša – Univerzitet u Sarajevu. 460 s.
- Popović 1976: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. 219 s.
- Prosperov Novak 2005: Prosperov Novak, Slobodan. Književnost kao dug: slučajevi Ive Andrića i Danila Kiša. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 24, sv. 22. S. 465–483.
- Radujkov 1976: Radujkov, Radomir. Ubeđivao nas je da nema sluha za pozorišnu umetnost. In: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. S. 124–126.
- Rizvić 1995: Rizvić, Muhsin. TRAVNIČKA HRONIKA. In: Rizvić, Muhsin. *Bosanski muslimani u Andrićevu svetlu*. Sarajevo: Ljiljan. S. 299–437.

- Rodić 2006: Rodić, Vesna. Spram Istoka, spram Zapada: tumačevo mesto u TRAVNIČKOJ HRONICI. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 25, sv. 23. S. 299–307.
- Rudjakov 2012: Rudjakov, Pavel N. Tri vrste pričanja i ćutanja kod Andrićevih junaka. In: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane: Ivo Andrić u srpskoj i evropskoj književnosti*. Br. 41/2. Beograd: MSC. S. 581–588.
- Selimović 1976: Selimović, Meša. Andrić je nacionalna institucija. In: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. S. 133–138.
- Stanojčić 1967: Stanojčić, Živojin. *Jezik i stil Iva Andrića: (Funkcije sinonimskih odnosa)*. Beograd: Novi dani. 330 s.
- Stojadinović 2011^a: Stojadinović, Dragoljub. Davil i Defose. In: Stojadinović, Dragoljub. *Mudrosti i tajne u delu Ive Andrića*. Beograd: Altera. S. 105–134.
- Stojadinović 2011^b: Stojadinović, Dragoljub. Zvučni oreol u opisu travničkih uzbuna. In: Stojadinović, Dragoljub. *Mudrosti i tajne u delu Ive Andrića*. Beograd: Altera. S. 135–156.
- Stojnić 1986: Stojnić, Mila. Funkcionisanje vremena u prozi Ive Andrića. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 5, sv. 4. S. 224–232.
- Šamić 1962: Šamić, Midhat. *Istorijski izvori TRAVNIČKE HRONIKE Ive Andrića i njihova umjetnička transpozicija*. Sarajevo: Veselin Masleša. 216 s.
- Šamić 1976: Šamić, Midhat. O Židu, o TRAVNIČKOJ HRONICI... In: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. S. 172–175.
- Šamić 1979: Šamić, Midhat. Francuski prevod TRAVNIČKE HRONIKE i neki problemi u vezi sa prevođenjem ovoga djela na francuski. In: Isaković, Antonije (ur.). *Zbornik radova o Ivi Andriću*. Beograd: SANU. Posebna izdanja, knj. 505, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 30. S. 671–699 s.
- Šmit 2007: Šmit, Ani. Premošćavanje jaza: razumevanje mita, identiteta i orijentalizma u Andrićevom romanu NA DRINI ĆUPRIJA. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 26, sv. 24. S. 273–285.
- Šoja 2006: Šoja, Slobodan. Dvjestogodišnjica francuskog konzulata u Bosni (1806–2006). Travnik, 12. maj 2006. godine. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 25, sv. 23. S. 348–350.
- Šukalo 2012: Šukalo, Mladen. Stvarnost i mentalitet u TRAVNIČKOJ HRONICI Ive Andrića. In: Vučković, Radovan (priređivač). *Andrić između Istoka i Zapada*. Banjaluka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odeljenje književnosti i umjetnosti. Naučni skupovi, knj. 12. S. 299–315.
- Tartanja 1979a: Tartanja, Ivo. *Pripovedačka estetika: Prilog poznavanju Andrićeve poetike*. Beograd: Nolit. 338 s.

- Tartalja 1979b: Tartalja, Ivo. Travnički Dottore Illyrico i njegov treći svet. In: Tartalja Ivo. *Pripovedačka estetika: Prilog poznavanju Andrićeve poetike*. Beograd: Nolit. S. 174–235.
- Tartalja 2008: Tartalja, Ivo. Pra-Ćuprija. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 27, sv. 25. S. 7–50.
- Tasovac 2000: Tasovac, Toma. Negacija kao prisustvo odsustva u delima Ive Andrića. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 19, sv. 16. S. 161–224.
- Terzić 2011: Terzić, Ajla. Šta se jede u HRONICI i ĆUPRIJI. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 30, sv. 28. S. 312–337.
- Tilar 2006: Tilar, Žan. Predgovor. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 25, sv. 23. S. 351–352.
- Todorova 1981: Todorova, Ljiljana. Mesto i funkcija francuskih elemenata u pesničkom svetu Andrićeve TRAVNIČKE HRONIKE. In: Nedeljković, Dragan (gl. urednik). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*. Beograd: Zadružbina Ive Andrića. S. 713–720.
- Topalović 1978: Topalović, Venceslav. *Memorijalni muzej Ive Andrića u Travniku*. Travnik: Zavičajni muzej. 169.
- Tošović 1978: Tošović, Branko. *Stilizacija jezika u djelu Petar Prvi A. N. Tolstoja i njihov odraz u našem prevodu*. Sarajevo: Filozofski fakultet. 415 s. [Magistarski rad]
- Tošović 1979: Tošović, Branko. Stilizacija. In: *Književna istorija*. Beograd: 1979. God. 12, br. 45. S. 91–127.
- Tošović 1980: Tošović, Branko. Stilizacija jezika u romanu PETAR PRVI A. N. Tolstoja. In: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*. Sarajevo. Knj. 9–10. S. 153–167.
- Tošović 2008: Tošović, Branko. *Der Nobelpreisträger Ivo Andrić in Graz – Nobelovac Ivo Andrić u Gracu*. Graz/Grac – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Beogradska knjiga. 634 S./s. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, knj. 1]
- Tošović 2010: Tošović, Branko; (Hg./ur.). *Das Grazer Opus von Ivo Andrić (1923–1924) / Grački opus Iva Andrića (1923–1924)*. Graz/Grac – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga. 535 s. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, knj. 3]
- Tošović 2011^a: Tošović, Branko. Austrougarski period života i stvaralaštva Iva Andrića (1892–1922). In: Tošović, Branko; (Hg./ur.). *Die k. u. k. Periode in Leben und Schaffen von Ivo Andrić (1892–1922). Austrougarski period u životu i djelu Iva Andrića (1892–1922)*. Graz – Beograd: Institut für Slawi-

- stik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga. S. 47–68. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu]
- Tošović 2011^b: Tošović, Branko. Ivo Andrić i Meša Selimović (podudarnosti, sličnosti i razlike). In: Popović, Ranko (odg. urednik). *Meša Selimović i Skender Kulenović u srpskom jeziku i književnosti*. Banja Luka – Istočno Sarajevo: ANURS – Filološki fakultet Banja Luka – Filozofski fakultet Pale. S. 197–213.
- Tošović 2012^a: Tošović, Branko. Strane svijeta u Andrićevom životu i stvaralaštvu. In: Kuzmanović, Rajko (gl. ur.). *Andrić između Istoka i Zapada*. Banjaluka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje književnosti i umjetnosti. S. 139–166. [Naučni skupovi, knj. 12]
- Tošović 2012^b: Tošović, Branko. Život i stvaralaštvo Iva Andrića u periodu od 1925. do 1941. godine. In: Branko Tošović (Hg./ur.). *Ivo Andrić – Literat und Diplomat im Schatten zweier Weltkriege (1925–1941)*. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2012. Knj. 4. S. 13–56. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu]
- Tošović 2013^a: Tošović, Branko (Ur./Hg.). *Andrićeva ćuprija. Andrićs Brücke*. Grac – Beograd – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige. 1043 S/s. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, knj. 6]
- Tošović 2013^b: Tošović, Branko. Ćuprijini okupacijski dani. In: Tošović, Branko (Ur./Hg.). *Andrićeva ćuprija. Andrićs Brücke*. Grac – Beograd – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige. S. 19–41.
- Tošović 2013^c: Tošović, Branko. Funkcijsko čitanje ĆUPRIJE. In: Tošović, Branko (Ur./Hg.). *Andrićeva ćuprija. Andrićs Brücke*. Grac – Beograd – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige. S. 43–109.
- Tutnjević 2005: Tutnjević, Staniša. Andrićeva slika svijeta i muslimanska/bošnjačka književnost. In: *Sveske Zaduzbine Ive Andrića*. Beograd. God. 24, sv. 22. S. 441–450.
- Vahtel 1997: Vahtel, Endru. Zamišljanje Jugoslavije: istorijska arheologija Ive Andrića. In: *Sveske Zaduzbine Ive Andrića*. Beograd. God. 16 sv. 13. S. 105–123.

- Vojvodić 1989: Vojvodić, Radoslav. *Sudbina umetnika: razgovori s Ivom Andrićem*. Gornji Milanovac: Dečje novine. 153 s.
- Vučković 1974: Vučković, Radovan. TRAVNIČKA HRONIKA. In: Vučković Radovan. *Velika sinteza*. Sarajevo: Svjetlost. S. 317–347.
- Vučković 1996: Vučković, Radovan. Istorijski okviri Andrićevog romana OMER-PAŠA LATAS. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 15, sv. 12. S. 143–226.
- Vučković 2002: Vučković, Radovan. *Istorija i ličnost*. Beograd: Gutenbergova galaksija. 365 s.
- Vučković 2006^a: Vučković, Radovan. *Andrić, paralele i recepcija*. Beograd: Svet knjige. 253 s.
- Vučković 2006^b: Vučković, Radovan. Uz novo izdanje Šamićeve knjige „Istorijski izvori TRAVNIČKE HRONIKE“. In: Vučković, Radovan. *Andrić, paralele i recepcija*. Beograd: Svet knjige. S. 229–236.
- Vuksanović 2011: Vuksanović Miro (gl. ur.). *Bibliografija Ive Andrića (1911–2011)*. Beograd – Novi Sad: Zadružbina Ive Andrića – Biblioteka Matice srpske. 1078 s. [Izradili Autori Ljiljana Klevernić (koordinator), Kata Mirić, Melanija Blašković, Vesna Ukropina, Daniela Kermeci, Slađana Subašić, Marija Vaš]
- ZAI-www: Zadružbina Ive Andrića. In: http://www.ivoandric.org.rs/html/travnicka_hronika.html. Stanje 10. 3. 2014.
- Branko Tošović (Graz)

Autoperception of CHRONICLE

There are three types of literary text perception: the author's, reader's, and the researcher's. The first one acts as intraperception (i.e. autoperception or autointerpretation), and the other two act as extraperception. Intraperception is the viewpoint on one's own work while extraperception reveals the viewpoint on someone else's work. This article focuses on autoperception, as the author's perspective on his own work is crucial in the interpretation of BOSNIAN CHRONICLE. The main objective of this study is to find out as many answers as possible about BOSNIAN CHRONICLE based on the author's viewpoint. The work consists of three parts: the first considers Ivo Andrić's doctoral thesis (defended in 1924 in Graz) as the source of the novel into consideration, the second (principal) represents the analysis of autoperception, and the third (because of the abundance of material) outlines the extraperception.

Branko Tošović (Graz)

Die Auto/rezeption der CHRONIK

Es gibt drei Arten der Rezeption eines literarischen Textes: seitens der Autorin / des Autors, der Leserin / des Lesers und seitens der Wissenschaftlerin / des Wissenschaftlers. Erstere erscheint als Intrarezeption (Autorezeption, Autointerpretation), während es sich bei den anderen beiden um Extrarezeptionen handelt. Die Intrarezeption stellt eine Vision des eigenen Werkes dar, wogegen die Extrarezeption die Vision eines fremden Werkes ist. Bei einer Interpretation des Romans *WESIRE UND KONSULN* ist es wichtig, in erheblichem Maße die Position des Autors in Betracht zu ziehen. Den Ausgangspunkt der vorliegenden Arbeit bildet die Autorezeption, wobei der Versuch übernommen wurde, Antworten zum Wesen der *CHRONIK* aufgrund der Visionen des Autors zu erhalten. Der Beitrag besteht aus drei Teilen: Im ersten Teil wird die Dissertation von Ivo Andrić (verteidigt 1924 in Graz) als eine der Quellen des Romans betrachtet, im zweiten ergeht eine Analyse zur Autorezeption, und im dritten Teil wird – angesichts der Fülle des Materials – (bloß) kurz die Extrarezeption präsentiert.

Бранко Тошович (Грац)

Авто/восприятие ХРОНИКИ

Существуют три типа восприятия литературного текста: авторское, читательское и исследовательское. Первое выступает как интравосприятие (автовосприятие, автоинтерпретация), остальные два как экстравосприятие. Интравосприятие является видением собственного произведения, экстравосприятие – видением чужого произведения. Для толкования *ТРАВНИЦКОЙ ХРОНИКИ* важно, в первую очередь, учесть авторскую позицию. В настоящей работе исходной позицией является автовосприятие. Данное исследование является попыткой найти как можно больше ответов о сути *ТРАВНИЦКОЙ ХРОНИКИ* на основании авторского видения. Работа состоит из трех частей: в первой рассматривается докторская диссертация Иво Андрича (защищенная в Граце в 1924 г.) в качестве источника романа, во второй (центральной) проводится анализ автовосприятия, а в третьей (из-за обилия материала) коротко представлено экстравосприятие.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
branko.tosovic@uni-graz.at